

DEMOGRAFICKÝ OBRAZ UHORSKA V 18. STOROČÍ NA ZÁKLADE SÚPISU DUŠÍ Z ROKOV 1715 A 1720

DEMOGRAPHIC PICTURE OF HUNGARY IN THE 18th CENTURY BASED
ON THE 1715 AND 1720 TAX CONSCRIPTIONS

Gábor Demeter – Zsolt Horbulák

Abstract: The study examines the territorial differentiation of Hungary right after the expulsion of the Ottomans based on the first complete (but by no means the most reliable) census for taxation purposes (1720). Analysing the data of the GISA Hungarorum database aggregated for 8–10 thousand settlements, the research seeks to find answers to the question which areas had the most favourable conditions in the Kingdom of Hungary and Transylvania using the plot size per peasant (extensification) and meadow per serf (animal husbandry), the proportion of landless (declassification, land fragmentation), the proportion of burghers (non-agricultural earners), the intensity of agriculture and soil fertility. We examine which areas are characterised by population density exceeding the relative capacity of the area, and whether the socio-economic-demographic situation of the lowlands devastated by the Turks was really as desperate as was thought, and the economic potential of the new types of settlement in the resettled areas is also examined. In addition to maps showing the pattern of inequalities, the nature of the inequalities is also examined using PCA to assess the weight of the main components of economic potential.

Keywords: conscription 1720, land use, grain productivity, tax-payers, overpopulation, welfare

Historická demografie, 2025, 49:1, 25–57

DOI: 10.21104/HD.2025.1.02

Contact: Gábor Demeter, PhD, HUN-REN Research Centre for the Humanities, Institute of History, Hungary 1097, Budapest, Tóth Kálmán str. 4. e-mail: demeter.gabor@abtk.hu, <http://orcid.org/0000-0003-3855-2823>

Zsolt Horbulák, PhD, Széll Kálmán Public Finance Lab; Collegium Professorum Hungarorum, senior fellow, Ludovika University of Public Service, Hungary, Budapest, Ludovika str. 1., e-mail: horbulak@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-9862-0827>

Úvod

Začiatkom 18. storočia sa obdobie vojen a nepretržitých potýčok s Osman-skou ríšou a Habsburgovcami, trvajúce dve storočia, definitívne skončilo. V prvom desaťročí 18. storočia ešte naďalej prebiehali vojnové udalosti. Povstanie Františka II. Rákociho z Uhorska znovu urobilo bojisko. Počnúc rokom 1711 zavládol po ratifikovaní Satmárskeho mieru dlhé desaťročia trvajúci mier, čo prerušovali nanajvýš ojedinelé krátko trvajúce vpády Tatárov alebo v ďalšom

storočí napoleonskej armády. K definitívnemu oslobodeniu celého územia Uhorska došlo až v roku 1718, keď sa po ďalšej rakúsko-osmanskej vojne podarilo oslobodiť územie Temešského banátu na juhu Uhorska. Začala sa éra regenerácie krajiny z hľadiska hmotných statkov, ako aj ľudských zdrojov. Proces obnovy bol zdĺhavý, dlhé roky prebiehal spontánne a živelne, až postupne sa objavili určité znaky plánovanej aktivity. Jednoznačné kroky vedúce k spoločenskému a hospodárskemu povzneseniu krajiny začali až po upevnení moci panovníčky Márie Terézie po roku 1750.

Aktuálny stav krajiny sa zisťoval spisovaním základných údajov o Uhorsku, ktoré sa prvýkrát uskutočnilo už v roku 1715. Doplnenie údajov súpisu bolo vykonané v roku 1720. V druhej polovici 18. storočia vznikli ešte ďalšie celoštátne súpisové akcie podobného charakteru. V rokoch 1762 až 1764 sa uskutočnili súpisy v slobodných kráľovských mestách. V rokoch 1767 až 1771 bol realizovaný súpis poddaných. Za vlády Jozefa II. došlo k prvému sčítaniu ľudu v Uhorsku, ktoré sa uskutočnilo v rokoch 1784 až 1787.

Cieľom štúdie je analýza priestorových disparít Uhorska na základe súdobých súpisov obyvateľstva. Štúdia sa pokúsi odpovedať na otázku, aký ekonomický potenciál mali jednotlivé sociálne skupiny, aké boli regionálne disparity, resp. aký bol hospodársky potenciál jednotlivých stolíc, prípadne regiónov Uhorska po ukončení osmanských bojov. Východiskom analýzy je prvý celoštátny krajinský súpis obyvateľstva známy ako *Conscriptiones Animarum* z rokov 1715 a 1720. Štúdia predstavuje výsledky projektu s názvom „Desať generácií“ výskumnej skupiny Lendület pri Výskumnom centre humanitných vied Maďarskej akadémie vied. Cieľom projektu je digitalizácia a následné spracovanie údajov zo sčítaní obyvateľstva, ktoré sa uskutočnili v priebehu 18. storočia. Štúdia sa zakladá na projekte *GISTA Hungarorum*, prebiehajúcim od roku 2014.^[1] Jeho cieľom je zapisovanie a vyhodnotenie údajov o sídlach zaznamenaných zo súpisov, resp. súpis obyvateľov Uhorského kráľovstva, realizované v priebehu 18. až 20. storočia. Súbor obsahuje 12 000 sídelných jednotiek, 200 ukazovateľov a dovedna 9 miliónov dát. Takéto množstvo dát umožní identifikovať regionálne rozdiely a ich zmeny v čase, ako aj ich sociálno-ekonomické komponenty.

Migračné pohyby v Uhorsku v 18. storočí

Uhorsko sa po ukončení osmanských bojov ocitlo v neutešenom stave. V kráľovstve sa nachádzali obrovské neobývané územia, neobrábané polia, zatopené a močaristé oblasti, a to najmä v centrálnych a južných častiach krajiny. Tieto regióny boli vyše poldruha storočia vystavené neustálemu rabovaniu, prechodu vojsk a menším potýčkam. V Uhorsku boli aj také teritória, ktoré taktiež veľa

[1] OTKA K 111 766 (2014–2017) at <https://www.gistory.hu/g/en/gistory/index> and HAS RCH Lendület “Ten Generations” (2020–2025) at <https://10generacio.hu/hu/>.

trpeli, ale podarilo sa im opakujúce sa nájazdy nepriateľov prežiť v relatívnom pokoji. Severozápadné a západné, často hornaté oblasti kráľovstva, boli menej sužované Osmanmi. Zachovaniu relatívneho pokoja a spoločenskej stability dopomohlo, že významná časť aristokracie vrátane ich sprievodu, stredné zemanstvo, veľký počet majstrov a obchodníkov našli útočisko v týchto častiach kráľovstva. To sa prejavilo aj v hospodárskej sfére. Napriek osmanskej okupácii sa tieto oblasti rozvíjali, banská činnosť pokračovala ďalej, zahraničný obchod prevítal.

V Uhorsku sa v najhoršom stave nachádzali rozsiahle územia medzi Dunajom a Tisou, Balatónom a riekou Sáva i východné pásmo Veľkej nížiny (Nagyalföld). Bolo to 25 až 50 km široké neobývané pásmo, bývalý pohraničný región, kde vojenské akcie prebiehali kontinuálne aj v období ratifikovaných mierov. Skaza v tejto časti krajiny bola viditeľná ešte po dlhé desaťročia, čo vykresľovali zahraniční cestovatelia ešte v tretej štvrtine 18. storočia.^[2]

Po skončení bojov sa v Karpatskej kotline začal proces postupného vyrovnávania regiónov. Z pomerne preludnených severozápadných stolíc prúdilo obyvateľstvo vo viacerých vlnách do južných, riedko obývaných, neraz ľudoprázdnych oblastí Uhorska, ktoré ale mali dobré prírodné podmienky. Spočiatku išlo predovšetkým o odliv obyvateľstva z hornatejších periférií smerom do priľahlých území, a pohyby následne pokračovali do centrálnych a rovinatých oblastí krajiny až do Banátu. Bola to prvá vlna vnútornej migrácie, spontánne pohyby obyvateľstva, za ktorými postupne nasledovali ďalšie. Okrem lepších možností obživy a ekonomických príležitostí bolo významným faktorom aj to, že spoločenské vrstvy, ktoré v predchádzajúcich storočiach stratili slobodu sťahovania a stali sa večnými poddanými, sa presúvali v snahe nájsť si novú domovinu.

Migrácia bola zvyčajne rozložená do viacerých etáp. Vzhľadom na to, že väčšina starej šľachty svoje majetky nemohla získať späť, poddaní, ktorí sa rozhodli, že opustia bydlisko, a väčšinou odišli na juh, s najväčšou pravdepodobnosťou zmenili aj pána. Tí, ktorí sa sťahovali ako prví, odchádzali do susedného okresu, resp. stolice, odkiaľ sa mohli neskôr presťahovať ďalej, pretože aj v novom bydlisku sa postupne začalo zvyšovať zaťaženie poddaných. V zriedkavejších prípadoch došlo aj k spätnej migrácii, lebo nové drsné podmienky nevládol každý prisťahovalec. Tieto migračné pohyby sa zemepáni, pochopiteľne, snažili obmedziť.

[2] Luigi Ferdinando Marsigli: *Danubius Pannonico-mysicus: observationibus geographycis, astronomicis, hydrographycis, physicis, perlustratus et in sex tomos digestus...*, 1726; Seetzen, 1810, zaoberal sa opisom Blízkeho východu, ale robil zápisky už aj počas cesty pozdĺž Dunaja; Jakob Glatz: *Freymüthige Bemerkungen eines Ungarn über sein Vaterland. Auf einer Reise durch einige Provinzen*, Ettinger, 1799; Precious McKenzie: Montagu, Mary Wortley. A Protestant in Foreign Catholic and Muslim Spaces: The Turkish Embassy Letters of Lady. In: *Travel, Discovery, Transformation: Culture and Civilization*, Volume 6, 2014, 6: 81, p. 81–100.

Regenerácia krajiny bola pomalá a živelná, avšak postupná a nezastaviteľná (Sirácky, 1963; Tóth, 2001). Popri poľnohospodárstve ožilo aj remeselníctvo, opustené dediny sa opäť zaľudnili, mestá rozrástli (Gyimesi, 1975).

Proces znovuosídlenia spomalila skutočnosť, že majetky mohli získať naspäť tí, ktorí vedeli svoje vlastníctvo hodnoverne preukázať. Takých jednotlivcov však bolo pomerne málo. Obrovské územia v Uhorsku získali rakúske i česko-nemecké šľachtické rody.

Plánované osídľovanie sa zo strany nových vlastníkov pôdy začalo už začiatkom 18. storočia. Najaktívnejšími podporovateľmi tohto procesu boli šľachtici, ktorí získali majetky vo vyľudnených nížinách. Alexander Károlyi, bývalý kurucký generál, ktorý dostal od dvora za uzavretie mieru v Satu Mare obrovské panstvá, od roku 1712 nepretržite presídľoval Nemcov na svoje nové majetky, niekedy 500 až 1 000 poddaných ročne. Johann Georg Harruckern, rakúsky kameralista, dostal takmer celú Békešskú stolicu. Od roku 1723 osídlil Nemcami i Slovákmi 13 dedín. Sedem úplne nových dedín založil Anton I. Grasalkovič, vysoký uhorský hodnostár, ktorý okrem iných zastával post predsedu uhorskej kráľovskej komory. Palatín Pavol Esterházy sľúbil svojim osadníkom trojročné oslobodenie od služieb a právo voľného pohybu. Krajinský sudca a chorvátsky bán gróf Jozef Esterházy osídlil 17 dedín, niektoré Nemcami a ďalšie Slovákmi. Nemci boli presídlení aj na panstvo patriace rakúskym kniežatám Trautsonovcom, a to aj v roku 1754. Prví prichádzajúci našli novú domovinu v oblastiach, ktoré neboli výrazne spustošené, resp. ponúkali pomerne dobré životné podmienky. Takým regiónom bolo pohorie Pilišu okolo Budína – Peštianska stolica. Oblasť Banátu, ktorá bola vymanená spod cudzieho panstva až po roku 1718, bola aj najneskoršie zaľudnená. Prví nemeckí a valónski prisťahovalci často dobrovoľne zanechali územie, preto sa proces skončil až na konci storočia. Je zaujímavé, že kráľovský dvor dlho podporoval cudzích imigrantov a vnútornú migráciu zakazoval. Z Uhorska sem mohli ľudia prichádzať až od roku 1778 (Jámbor, 2016; Kincses – Tuza, 2020).

Hoci bolo 18. storočie výrazne pokojnejšie ako predchádzajúce, nebezpečenstvá číhajúce na životy ľudí stále nepominuli. Toto storočie bolo obdobím živelných pohrôm a nákazlivých chorôb, voči ktorým boli obyvatelia ešte takmer bezbranní, a tak naďalej ohrozovali ich život, následkom čoho bola mortalita veľmi vysoká (Krász, 2022). Všetky tieto faktory výrazne spomalili pozitívne demografické procesy v krajine.

V priebehu prvej polovice 18. storočia sa život obyvateľov krajiny, či už boli urodzeného pôvodu alebo poddaní, nemenil. Štruktúra spoločnosti ostala rovnaká, naďalej založená na stavovsky hierarchickom systéme. V tomto období sa v poľnohospodárstve ešte nezaviedli takmer žiadne inovácie. Prevládala malovýroba, cechovníctvo, manufaktúry sa začali objavovať až v druhej polovici storočia. Drvivá väčšina spoločnosti sa zaoberala obrábaním pôdy, život sedliakov riadilo miestne zemianstvo. V druhej polovici 18. storočia sa postupne začali zavádzať

úpravy postavenia poddaných, nemenné ostávalo aj vtedajšie zmýšľanie. Šľachta sa zásadne usilovala o udržanie svojich výsad, na základe čoho bol podpísaný aj mier v roku 1711.

Zmeny mali významný vplyv aj na etnické zloženie obyvateľstva. Úbytok maďarského elementu sa začal už od druhej štvrtiny 16. storočia. Obyvateľstvo žijúce v centrálnych oblastiach Karpatskej kotliny bolo výrazne viac vystavené rabovaniu cudzích a neraz i vlastných vojsk ako príslušníci iných etník žijúci v okrajových regiónoch a v horských oblastiach krajiny. Vnútroštátne migračné vlny v 18. storočí etnickú pestrosť Karpatskej kotliny ďalej prehlbovali. Veľké slovenské ostrovy sa sformovali v severných oblastiach Veľkej nížiny i na Dolnej zemi. Príslušníci rumunskej národnosti zo Sedmohradska migrovali do priľahlých území kráľovstva. Desiatitisíce Srbov našlo v Uhorsku útočisko hneď po skončení tureckých bojov v roku 1699.^[3] Nemeckí prisťahovalci kontinuálne prúdili do Uhorska z rôznych, najčastejšie západných území Rímsko-nemeckej ríše.

Maďari, ktorí pred tureckým výbojom tvorili najmenej 75 až 80 % obyvateľstva Karpatskej kotliny (Szűcs, 1988), boli po skončení osmanského obdobia na začiatku 18. storočia už v menšine. Rekonštruovať etnické vzťahy je však ťažké, pretože dobové súpisy obyvateľstva o tom zvyčajne neobsahujú žiadne údaje. Nepýtali sa na ne sčítací komisári ani pri sčítaní ľudu Jozefa II., v roku 1786. Historici preto museli väčšinou používať iné typy údajov. Staršia maďarská historiografia (Acsády, 1896) dospela k záveru, že Maďari na začiatku 18. storočia tvorili na prelome storočí 46 % obyvateľstva. Gyula Barsy (1938) uvádzal až 55 %. O polstoročie neskôr Géza Dávid (1997) tento odhad korigoval len nepatrne – z približne štvormiliónového obyvateľstva mohla mať polovica maďarskú národnosť.

V priebehu storočia dôsledkom organizovaného zahraničného zaľudnenia tento pomer ďalej klesal. V roku 1790 tvorili Maďari približne 42 % obyvateľstva. V tomto období už máme lepšie poznatky o ostatných národnostiach. Rumuni tvorili 16 %, Slováci 10 % a Nemci 10 %, Chorváti 9,5 %, Srbi 7 % a Rusíni 3,5 %. Iné etniká predstavovali približne 2 %.

Jednou z najdiskutabilnejších otázok je populačný vývoj v krajine. Prvé pomerne presné súpisy existujú práve zo začiatku 18. storočia. Doterajší názor, že počet obyvateľov Uhorska klesol počas dvojstoročnej tureckej éry zo 4,5 milióna na 2,5 milióna ľudí, už nie je udržateľný (Acsády, 1896). Tento výpočet neskôršie revidoval Barsy (1938) a predpokladal približne 3,5 milióna obyvateľov. Na základe novej analýzy súpisov z roku 1715 a 1720 toto číslo opäť vzrástlo na 4,0 (Dávid, 1957), následne 4,1 milióna (Pápai, 1963) osôb. Najnovšie výskumy (Dávid, 1997; Granasztói, 1997; Wellmann, 1989) zhodne akceptujú počet obyvateľov Uhorska v rozmedzí 4 až 4,3 milióna obyvateľov.

[3] Po vyhnaní Turkov územnú jednotu krajiny neobnovili. Sedmohradsko, Banát, južný hraničný región boli spravované z Viedne.

Imre Wellmann uvádza (1975), že podľa súpisov z rokov 1715–1720 sa na bývalom Osmanmi podmanenom území, ktoré tvorilo viac ako 40 % krajiny, nachádzalo len 22 % domácností platiacich dane. Podobné rozdiely sú zrejmé aj z údajov o hustote obyvateľstva. Kým hustota obyvateľstva v bývalom kráľovskom Uhorsku na začiatku 18. storočia bola 18,4 osôb na km² a v Sedmohradsku 18,6 osôb na km², hustota obyvateľstva v oblastiach postihnutých Turkami bola len 8,4 osôb na km².

V prvej polovici 18. storočia medzinárodné postavenie habsburskej ríše, konglomerát krajín spadajúcich pod žezlo Habsburgovcov, zažil niekoľko otrasov. Po počiatkových víťazstvách nad Osmanskou ríšou Habsburgovci (v rokoch 1683 až 1718) utrpeli po roku 1735 potupné porážky. Najväčšiu neistotu predstavovala Pragmatická sankcia, pokus o zabezpečenie dedičstva trónu po ženskej línii. Tieto hrozby však vnútorný život Uhorska zásadne neovplyvnili.

Súpis obyvatel'ov Uhorska v 18. storočí – pramene a zdroje

Objektom záujmu českej historiografie a demografie sú spoločenské zmeny i v susedných krajinách, resp. v celom stredoeurópskom priestore, pričom dôraz sa kladie na krajiny, ktoré spájajú veľmi podobné vývojové tendencie (Holubec, 2012). Vzhľadom na to, že české krajiny a Uhorsko boli susednými krajinami, mali odjakživa čulé kontakty. Na prelome prvého a druhého milénia zohrávali českí cirkevní hodnostári významnú úlohu v kristianizácii Uhorska. Dynastické vzťahy vzájomné kontakty ďalej prehľbovali, od vrcholného stredoveku sa viac-krát stalo, že panovníci Českého kráľovstva boli korunovaní aj za kráľa Uhorska a uhorský panovník si robil nároky na český trón. Od roku 1490 sa tieto vzťahy stali trvalými a dynastické väzby trvali až do roku 1918. Treba zdôrazniť, že až do roku 1867 bolo toto spojenectvo len personálnou úniou panovníkov, svoju absolútnu samostatnosť si oba štáty zachovali.

Spoluprácu oboch krajín osmanská hrozba zákonite prehľbila, české územia mali evidentný záujem o jej zmenšenie, resp. eliminovanie. Od obdobia tridsaťročnej vojny spoločenský, politický, hospodársky i judikatúrny vývoj v krajinách začal divergovať a tento rozdiel zostal do rozpadu rakúsko-uhorskej monarchie. Od druhej polovice 18. storočia sa v ére osvietenského absolutizmu v habsburskej monarchii znovu objavovali unifikáčné pokusy, spravidla málo úspešné (Ostrovská, 2000). Podobné opatrenia chceli zaviesť v rakúsko-českých a uhorských územiach habsburského mocnárstva s istým fázovým posunom.

Česká historiografia sledovala a sleduje udalosti v Uhorsku. Po stáročia trvajúcich búrlivých období bolo 18. storočie pokojnejšie, preto sa opisu tejto éry historici venovali len okrajovo. Historik a hungarista, prof. Richard Pražák (1931–2010) venoval tomuto obdobiu viac prác (Pražák, 1972; Pražák, 1983). Iní odborníci sa analyzovanému obdobiu, resp. problematike, venujú len ojedinele (Petrov, 1928).

Zistenie počtu obyvateľov v stredoeurópskych krajinách sa začalo od 18. storočia (Wágnerová, 2019). Súpisy, resp. sčítania ľudu v Uhorsku sú skúmané aj slovenskou historiografiou (Bokes, 1941; Kohútová, 1983; Kohútová, 1984; Majtán, 1998; Kohútová, 2011; Kohútová, 2014; Lančarič, 2014; Čéplö et. al., 2016; Tišliar – Šprocha, 2017). Slovenská historiografia (Cambel, 1987: 377) pozná prácu Acsádyho, odvoláva sa naňho. Maďarská historiografia archívne materiály taktiež spracováva a analyzuje (Vályi, 1796–1799; Dányi – Dávid, 1960; Dányi, 1975; Dányi – Faragó – László, 1996; Fónagy, 2013). Maďarskí odborníci sa v rámci projektu „Desať generácií“ (Tíz generáció) niekoľko rokov zaoberajú spracovávaním archívnych materiálov na vytvorenie a vyhotovenie databázy.^[4] Výskumný tím sa zameriava na priestorové aspekty diferencií (Demeter et al., 2022; Mikle – Demeter, 2022; Demeter, 2022; Demeter, 2023).

Súpis daňovníkov z rokov 1715 a 1720

Prvé mierové roky v strednej Európe využili habsburskí panovníci na konsolidáciu pomerov vo svojich stredoeurópskych dŕžavách. Jednou z prvých aktivít bolo zistenie stavu populácie v kráľovstve. V tomto storočí boli zavedené povinné matriky, kde zaznamenávali pôrody, úmrtia a sobáše. Sem môžeme zaradiť i súpisy šľachty a miest, zapisovaných už v predchádzajúcich storočiach.

Pomery v Uhorsku sa začali opisovať s vedeckou erudovanosťou taktiež v tomto storočí. V prvom rade treba spomenúť aktivitu Mateja Bela.^[5] Dielo sa okrem geografických, historických prírodovedeckých poznatkov venuje aj národopisu krajiny.

Prvý súpis daňovníkov Uhorska sa po tureckom období uskutočnil v roku 1715. Súpis zahrnul všetky sídelné jednotky v Uhorsku, vrátane Sedmohradska. Revízia, doplnenie súpisu, bola vykonaná o päť rokov neskôr v roku 1720.

O vykonávaní súpisu sa rozhodlo na uhorskom sneme, ktorý zasadal v Bratislave od roku 1712 do roku 1715.^[6] Na sneme celkovo schválili 136 zákonov. Poslanci okrem iných uzákonili predkorunovačnú listinu a text kráľovskej prísahy, zriadenie stálej armády, ale i spravodlivejšie rozdelenie daňového bremena, čo chceli dosiahnuť práve realizovaním celoštátneho súpisu. Na základe čl. 24 a 124 zriadili výbor tzv. *comissio systematica*, ktorého úlohou okrem iných bolo vylepšenie daňových zákonov. Na vykonávanie tejto úlohy bola nevyhnutne potrebná znalosť majetkových pomerov v krajine. Uhorský snem mohol totiž odsúhlasiť vyrubenie dane len na základe počtu sedliackych usadlostí. Výška vyrubenej

[4] <http://gistahungarorum.abtk.hu>.

[5] Notitia Hungariae novae historico geographica, 1735–1742.

[6] Rokovanie snemu považovali za pokračovanie snemu 1709–1711. Rokovanie snemu bolo pre mor dvakrát pozastavené. Súčasníci považovali zasadnutie v rokoch 1712 až 1715 za samostatný snem.

dane sa vydelila počtom usadlostí. Stoliciam a iným vrchnostenským jednotkám bol pridelený vopred stanovený počet usadlostí, ktoré boli priradené jednotlivým sídlam na základe dikov. *Dika* (lat. dica) znamenala portálnu daň. Dikový zoznam sa zakladal na ročnom súpise osôb povinných platiť dane. Bola to majetková daň poddaných, akýsi samopriznaný register vlastného majetku vrátane celej domácnosti.

Článok 57 zákona z roku 1715 určil potrebu prvého celoštátneho súpisu obyvateľstva. Zásady realizácie – súpis po technickej stránke prebiehal tak, že sčítat daňovníkov v každom okrese mali vyslanci z iných krajov.^[7] Súpis zahrňal i slobodné kráľovské mestá, ďalšie privilegované a nepriviligované mestá, dediny a obývané majere. V slobodných kráľovských mestách a banských mestách boli zásadne zapísaní majitelia meštianskych pozemkov, cechoví remeselníci a obchodníci.

Celoštátny súpis z roku 1715 bol kritizovaný. Vrchnosti sa takmer hneď po jeho ukončení rozhodli, že je ho potrebné vykonať znovu. Opakovaný súpis bol realizovaný o päť rokov neskôr. Ďalším dôvodom opätovného vykonania bolo vypuknutie rakúsko-osmanskej vojny v lete 1716. Boje trvali do leta 1718 a skončili sa rakúskym víťazstvom. Na základe Požarevackej mierovej zmluvy bol oslobodený celý Temešský banát (stolice Torontálska, Temešvárska, Krašovsko-Severínska), čím sa obnovila jednota územia Uhorského kráľovstva a súčasťou habsburskej ríše sa stal hrad Belehrad, Srbsko, západné oblasti Valaška a severná časť Bosny.

Ďalší celoštátny súpis bol realizovaný stoličnými delegátmi dva roky po skončení bojov s Osmanskou ríšou. Súpis v roku 1720 sa od predchádzajúceho líšil len nepatrne. Ako uvádza Zoltán Dávid (1957: 152), do súpisu mali byť zahrnutí „všetci poddaní vlastníci majetok, želiari, ostatní obyvatelia dediny, taxu [daň] platiaci nezemanania, slobodní nezemanania, ktorí sa z panských služieb vykúpili peniazmi, a tiež tí zemanania, ktorí obhospodarovali poddanské pozemky a zároveň prevzali služobné povinnosti”. Podľa inštrukcie z roku 1720 boli zo súpisu vylúčení poddaní a želiari, ľudia, ktorí nevlastnili majetok. V súpisových hárkoch z roku 1715 sa v mnohých prípadoch nachádzajú kuriálni obyvatelia obcí, no v roku 1720 mohli byť tieto sociálne skupiny vynechané. Na strane druhej, počet danepovinných občanov sa rozšíril o zemanov, ktorí obrábali poddanskú pôdu. Trinásť spišských miest, ktoré boli za Žigmunda Luxemburského zálohované Poľsku, taktiež nebolo do súpisu zahrnutých. V roku 1720 sa, na rozdiel od súpisu z roku 1715, do súpisu zaradilo i obyvateľstvo južného pohraničia. Civilné obyvateľstvo vojenského pohraničia bolo administratívne súčasťou stolice, čo v zásade znamenalo, že mená určitých daňovníkov sa mohli v sčítaní objaviť dvakrát.

[7] Časti Uhorského kráľovstva patriace pod civilnú správu boli ešte na začiatku 18. storočia administratívne rozdelené do štyroch krajov: Pred dunajský, Zadunajský, Predtiský a Zátiský. Vykonávanie súpisu sa realizovalo v rámci tejto štruktúry. Výnimkou boli súpisy pripojených častí Partia Marmarošská, Stredný Solnok a Krasna.

Sem patrí aj problematika obcí, ktoré v roku 1720 administratívne spadali pod jurisdikciu dvoch stolíc (Vörös, 2017: 31–34).

Pochopiteľným nedostatkom súpisu bolo to, že nezachytil každú dušu, ale iba hlavu domácností, sedliakov (*coloni*), želiarov (*inquilini*), taxalistov, slobodníkov, šľachticov obrábajúcich poddanskú pôdu s uvedením príslušného pozemkového majetku (pôda, lesy, lúky, vinice), teda len tú časť populácie, ktorej sa priamo týkala daňová povinnosť (Acsády, 1896). Zistenie iných ekonomických aktivít, ako príjem z priemyselných činností, súpis vôbec neobsahuje. Súpis z roku 1720 obsahuje úrodnosť pôdy, aj keď ide o ťažko kvantifikovateľný ukazovateľ. V rokoch 1722 a 1723 sa súpis uskutočnil aj na území Sedmohradska, ktoré bolo od roku 1691 do roku 1848 od Uhorska administratívne odčlenené a spravované z Viedne.

Nasledujúce súpisy obyvateľstva sa uskutočnili počas vlády Márie Terézie po skonsolidovaní jej moci. V rokoch 1762–1764 sa realizovali súpisy v slobodných kráľovských mestách. O niekoľko rokov neskôršie, a to v rokoch 1767 a 1771, bol vykonaný súpis duší poddanského obyvateľstva obsahujúci informácie o počtoch sedliakov a želiarov a o ich majetkovom a právnom postavení.

Vykonanie prvého sčítania ľudu v Uhorskom kráľovstve nariadil Jozef II. v roku 1784 a v roku 1787 došlo k opätovnému korekčnému sčítaniu. Sčítanie sa dotýkalo všetkého prítomného obyvateľstva a pôvodne bolo zavedené ako stála evidencia (Thirring, 1938; Dányi – Dávid, 1960; Dányi, 1996).

Z historického pohľadu sú spisy z rokov 1715 a 1720 mimoriadne cennými zdrojmi informácií o vidieckom ľude. Analýza taktiež podáva obraz sídelnej štruktúry krajiny. Materiály umožňujú urobiť približný obraz o rodine, o približnom počte členov poddanskej rodiny, o štruktúre osadlosti ako ekonomickej jednotke, o približnom počte obyvateľov stolíc, o prírastku obyvateľov, taktiež poskytuje východisko na odhad počtu obyvateľov krajiny. Vzhľadom na to, že súpis zahŕňal v podstate celé územie kráľovstva, je možné skúmať i súdobé regionálne rozdiely, ktoré sa týkajú hustoty obyvateľstva alebo hospodárskej vyspelosti.

Základným dôvodom realizácie súpisu boli vojenské dôvody. Starodávna obranná inštitúcia krajiny, šľachtická insurekcia,^[8] už bola v 18. storočí neefektívna. Na základe západoeurópskych vzorov však bolo potrebné založiť stálu armádu, ktorá bola jednou z najdrahších inštitúcií. Kráľovský dvor hľadal zdroje na žold vojakov, zabezpečenie trvalého zdroja príjmov do štátnej kasy.

Treba opäť pripomenúť, že po vojnách trvajúcich dlhé desaťročia, sa nerozvíjalo poľnohospodárstvo. Mnohé stolice neboli schopné v plnej miere plniť svoje kontribučné povinnosti a z roka na rok rástli ich nedoplatky. Daňovníci a zdanený majetok mali byť spísaní presne, a preto boli stanovené tresty nielen pre tých, ktorí

[8] Vojenská inštitúcia v Uhorsku, ktorá bola právne regulovaná od roku 1222 do roku 1809, pričom v období ohrozenia zvonka bol každý zeman povinný zúčastniť sa na obrane krajiny na vlastné náklady. Ak by panovník chcel bojovať vo vnútri krajiny, náklady niesol on. Význam zemianskej insurekcie v novoveku klesal.

by do súpisu uviedli nesprávne údaje, ale rozhodlo sa, že v každej stolici urobia súpis i komisári z inej stolice v prítomnosti podžupana a slúžneho. Takto sa malo zabrániť tomu, aby sa súpisoví komisári a predstavitelia stolíc mohli navzájom ovplyvňovať (Kohútová, 1984).

Súpisy sú významným prameňom na zistenie výskytu rodinných mien a priezvisk. V súčasnosti už vychádzajú publikácie zamerané na túto problematiku (Vörös, 2017). Zápisy robil človek známy miestnych pomerov i jazykov, resp. nárečí. M. Kohútová okrem iných vyčíta (1984: 91–96), že napríklad vo vzdialenej Užskej stolici robilo problémy používať zásadu „píš ako počuješ“, preto sa v záznamoch vyskytujú rôzne formy priezvisk. Na základe porovnania matrík a súpisov sa našlo pomerne veľa nezhôd. My však poukazujeme na fakt, že v období pred kodifikovaným pravopisom sa, pochopiteľne, vyskytujú varianty. Taktiež sa objavuje námietka, že počet zaznamenaných mien v určitých obciach v roku 1715 a 1720 koliduje približne až o 25 %, ojedinele o viac ako 40 %.

Analýza teritoriálnych disparít Uhorska na základe súpisov z rokov 1715 a 1720

Všeobecný obraz Uhorska po oslobodení spod osmanskej nadvlády odкрýva výrazné regionálne rozdiely. Západné a severozápadné územia krajiny sa nachádzali v oveľa lepšom stave ako iné oblasti Uhorska, avšak rast miestneho obyvateľstva na severozápade krajiny indukoval demografické tlaky. Na otázku, či bolo územie schopné užiť obyvateľstvo, nevieme jednoznačne odpovedať, lebo od začiatku 18. storočia sa začala vnútroštátna migrácia do južných oblastí krajiny.

Je isté, že centrálna a južná oblasť krajiny boli ešte aj vo svojom ekonomicky degradovanom stave atraktívnym miestom pre poddaných prichádzajúcich zo severozápadných stolíc Uhorska, z regiónov s nedostatkom pôdy. Zároveň predpokladali, že vo svojich nových domovoch budú mať nižšie poddanské bremená. Obyvatelia boli pôvodne usadení na majetkoch komory s desaťročným oslobodením od dane. Zafaženie bolo v skutočnosti ešte menšie, lebo robota sa často vyberala od veľkosti pozemku (*sessio*). V mnohých prípadoch sa na Veľkej nížine zámerne pridelovala polovica pozemku, aby bola robota nižšia, avšak výnosy z pôdy boli väčšie ako v severných oblastiach štátu. Navyše tu sa zemepáni viac venovali chovu dobytky, ktorý si nevyžadoval toľko roboty (Horváth 2013). Lákadlo v podobe kvalitnej a dostatočnej rozlohy pôdy pretrvalo až do konca storočia. Pravdepodobne najlepším príkladom bolo tzv. Jászkun Redemptio.^[9]

[9] Okres Jászkun bol založený v roku 1279 ako samostatná administratívna jednotka Jászov a Kumánov, ktorí sa usadili na tomto území. Na základe svojho privilégia podliehali priamo kráľovi. Okres zanikol stoličnou reorganizáciou v roku 1876. Počas osmanských vojen došlo v obvode Jászkun k výraznej výmene obyvateľstva. Vzhľadom na to, že mnoho ľudí odišlo, po

Ak by centrálné územie Uhorska bolo veľmi vyčerpané, výkup by nemohol byť realizovaný.

Analyzované pramene pochádzajúce z protoštatistického obdobia, pochopiteľne, neposkytujú komplexné zdroje na vykreslenie regionálneho obrazu skúmanej problematiky, ale vývoj štatistických prístupov naznačuje, že prínos štatistického pohľadu je nesporný (Perjés, 1968). Faktom je, že portálne súpisy patria do tejto skupiny prameňov aj preto, lebo nie je známe, koľko ľudí a hospodárstiev spadalo pod jednotlivé porty. Začiatkom 18. storočia dochádzalo k prudkým zmenám v spoločnosti. Išlo zároveň o obdobie, keď sa vo Viedni začali v hospodárskej politike aplikovať kameralistické myšlienky, preto boli potrebné informácie o počte obyvateľov, v prvom rade o počte platiteľov daní.

Treba zdôrazniť, že do súpisu nebol zahrnutý nepozemkový majetok, či už spoločná pôda (pasienky, lesy), alebo ten, ktorý obhospodáril zemepán. Súpis z roku 1720 nezahŕňal všetky sociálne skupiny, nezapisovali sa želiari, ktorí nevlastnili pozemok, ani kuriálni zemaní, ale sú v ňom zahrnutí zemaní, ktorí hospodárili na poddanskej pôde. To je opäť problém z pohľadu užitočnosti indikátora alebo ich porovnania s nasledujúcimi súpismi.

V priebehu súpisu v roku 1728 súpisoví komisári osobne kontrolovali sporné prípady. Súpisy sa vykonávali svedeckou metódou miestnych prednostov – richtára a členov poroty (Perjés, 1978: 16). V 36 % obcí v Spišskej stolici, 12 % v Tolnianskej stolici a 9 % vo Vašskej stolici sa obyvatelia priznali nepravdivo. Z ornej pôdy bolo na Spiši zapretých 40 % a v Tolnianskej stolici dokonca až 55 %. To však zďaleka neznamená, že inde bola situácia lepšia. Práve na Spiši a v Tolne bola situácia lepšia, ako napríklad v Bihárskej stolici, kde sčítací komisári pravdepodobne nevykonávali kontroly, preto sa o miere nepravdivých priznaní nezachovali žiadne záznamy (Perjés, 1968: 1040). Dá sa teda predpokladať, že situácia nebola lepšia ani v roku 1720, inak by sa o osem rokov neskôr neuskutočnil nový, čiastočne kontrolovaný súpis. Okrem miestneho obyvateľstva mohla mať na manipulácii s údajmi záujem aj stoličná správa, keďže nie všetky stolice mali záujem na prerozdelení dikov – portálnej dane.

Najväčším problémom je metodika súpisu, ktorá sa v jednotlivých okresoch líšila (Fargó, 1996: 101). Súpis nie je systematický, vyskytuje sa v ňom veľa náhodných chýb. Jednou z takýchto chýb je, že sčítanie Jozefa II., naproti súpisu z roku 1720, nezaznamenáva poddaného vlastniaceho pôdu, ale roľníka, čo nemusí byť

skončení bojov sa viacerí vrátili. Po osmanských časoch sa do oblasti prisťahovali aj cudzinci. V roku 1702 Leopold I. vyhlásil výsady pre Jászov a Kumánov za neplatné, preto dal ich obvod do zálohu križiackym rytierom za 500 000 zlatých florénov. Časom sa v obvode sformovalo hnutie za znovuzískanie starých výsad. V priebehu niekoľkých rokov zbierania finančných prostriedkov a pôžičiek sa podarilo vyzbierať čiastku vo výške 575 900 forintov, čo bola suma porovnateľná s rozpočtom vtedajšieho Uhorska. Dňa 6. mája 1745 Mária Terézia podpísala diplom redemptio, ktorým sa obnovili dedičné výsady slobodných Jászov a Kumánov (Kürti, 2020).

rovnocenná kategória. To zaťažá aj vizualizáciu výsledkov, okrem iných existujúcich priestorových rozdielov. Vyhodnotenie podobných súpisov, ako napríklad z roku 1696 alebo z roku 1728, uviazlo. Prvý súpis je obsahovo i priestorovo neúplný, druhý je vypracovanejší, avšak jeho vykonávanie bolo prerušené. Ako príklad nespoľahlivosti by sa dalo uviesť, že v súpisoch z rokov 1715, 1720 a 1728 v desiatich stolicach sa stalo, že rozloha ornej pôdy sa päťnásobila (Novohrad) alebo štvornásobila (Peštianska stolica), ale boli aj také stolice, kde sa výmera orníc znížila (Šomodská a Tolnianska stolica). V Hevešskej stolici v roku 1715 namerali 16 792 gbiel ornej pôdy, v roku 1720 60 470, v roku 1728 napokon 13 790. Ak tieto čísla porovnáme s počtom zapísaných daňovníkov, čísla sú pomerne vyrovnané – 7,6 jutár v roku 1715, 8,8 v roku 1720 a 7,8 v roku 1728 (Perjés, 1968: 1042), pričom priemerný počet domácností pripadajúcich na obec sa zvýšil z 18–20 na 35. To skôr svedčí o nedostatku súpisov, ako o reálnom raste počtu obyvateľov. Pravda, v Novohradskej, Šomodskej, Peštianskej a Zalianskej stolici prebiehalo znovuosídlenie.

Pri odvodených údajoch je potrebné postupovať obzvlášť opatrne. Prvým krokom našej analýzy bola interpretácia základných premenných databázy, aby sme zistili, ktorý jav je možné merať. Potom sme vytvorili špecifické alebo percentuálne indikátory, ďalej nasledovala ich prezentácia. Následne sme vytvorili ukazovatele s konkrétnymi alebo percentuálnymi indikátormi, po ktorých nasledovala ich prezentácia pomocou máp na zobrazenie priestorových charakteristík a rozdielov a odlišností. Predvýber premenných sa uskutočnil aj mapovaním jednotlivých ukazovateľov. Potom nasledovala transformácia korelačných a klastrových premenných. Údaje nemali povahu normálneho rozloženia, preto bolo potrebné vylúčiť ukazovatele, ktoré sa dajú navzájom vypočítať, resp. vyhnúť sa miešaniu špecifických a nešpecifických ukazovateľov. Ďalším krokom bol výber ukazovateľov s použitím korelačných testov a analýzy hlavných komponentov na vylúčenie nesamostatných premenných. Nasledoval náčrt a interpretácia priestorových rozdielov kompozitného ukazovateľa získaného agregáciou indikátorov, ktoré možno interpretovať ako nezávislé premenné podľa obcí. Na podobnom základe, ale s použitím inej metódy – klastrovej analýzy – prebiehala identifikácia podobných regiónov. Potom sme sa zaoberali predstavením takto vzniknutých priemerných hodnôt vrátane vzťahu jednotlivých indikátorov s indexom rozvoja. Našu analýzu uzatvárala kartografická analýza najviac zaostalých sídiel – ďalšia klastrová analýza.

Základom štúdie je *Regnicolaris conscriptio* z rokov 1715/1720. *Regnicolaris conscriptio* bol prvý súpis, ktorý bol vykonaný po vyhnaní Osmanov z Uhorska. Tieto súpisy boli spracované integrovane už v prvej analýze (Acsády, 1896). Hoci neboli súpisy vyčerpávajúce, obsiahli celú krajinu. Určité ukazovatele tzv. kancelárskeho (urbárskeho) súpisu z roku 1786 už boli indikátormi zameranými na zistenie hospodárskeho potenciálu, a to zo súdobého, ale aj súčasného pohľadu. V prípade súpisu z roku 1720 podobné ciele neexistovali vôbec. Sčítania

boli v protoštatistickom období využívané na praktické účely, nie na odhľad štruktúry v spoločnosti (Perjés, 1968: 1038). Napriek všetkým kritickým pripomienkam už boli pokusy využiť súpisy z rokov 1715 a 1720 na skúmanie regionálnych rozdielov v ekonomickej výkonnosti na úrovni stolíc (Faragó, 1996: 100–124).

Zo základných premenných Regnicolaris conscriptio z roku 1720 bolo vytvorených šesť ukazovateľov, ktoré môžu byť relevantné na zistenie regionálnej vyspelosti a agrárneho potenciálu roľníctva vzhľadom na to, že počet prvkov a ich priestorové rozloženie je primerané. Napríklad súpisy v užšom ponímaní Uhorska obsahovali údaje o kvalite pôdy a plodnosti, v Sedmohradsku už nie. V prípade ostatných sociálnych vrstiev súpis nemôže byť použitý.^[10] Do evidencie sa nedostali privilegované vrstvy platiace dane, chudobní – „miserabilis“ a podželiari – želiari nevlastniaci dom – „subinquilinus“. Vynechaná bola aj kuriálna šľachta, obyvatelia slobodných miest. Súpis v zásade opisuje len vidiecke pomery. Najprv sme analyzovali tieto indikátory na základe jednorozmerných kartogramov, potom sme sa ich pokúsili vyhodnotiť transformáciou na zložené ukazovatele.

Regionálne osobitosti poddanského ľudu

Z dostupných údajov z roku 1720 sa naša analýza zamerala na priemernú veľkosť ornej pôdy pripadajúcej na jedného poddaného (*coloni*), ktorý disponoval poddanskou usadlosťou, resp. na pomer želiarov (*inquilini*) ku všetkým zapísaným osobám (obrázok č. 2).^[11] Kombinácia týchto dvoch premenných je potrebná preto, lebo vysoký pomer želiarov sa môže vyskytnúť pri veľkej rozlohe ornej pôdy. Nízky pomer želiarov sa môže vyskytnúť aj pri malej výmere ornej pôdy, ak poddaný disponuje polovičnou alebo štvrtinovou usadlosťou. Najhoršou možnosťou bol vysoký podiel želiarov s malou rozlohou usadlosti. Naopak, veľká rozloha poľnohospodárskej pôdy a nízky podiel želiarov znamenajú stabilnejšie životné podmienky, nakoľko boli želiari častokrát remeselníci alebo nádenníci. Prvé dva prípady poukazujú na preľudnenosť roľníckej spoločnosti, a môže to byť znakom nutnosti reštrukturalizácie spoločenskej štruktúry, migračných pohybov a zároveň sociálneho napätia. Pri absencii celoštátnych údajov o výnosoch, kvalite

[10] MNL OL (N 79) <https://adatbazisokonline.mnl.gov.hu>.

[11] Na základe vzťahu k pôde existovali tri základné kategórie poddaných: sedliaci, želiari a podželiari, ktoré sa nezmenili ani po zavedení tereziánskeho urbára. Hospodársky najsilnejšou skupinou poddaných boli sedliaci (*coloni*). Patrili k nim držiteľia celej usadlosti, polovice, štvrtiny, osminy a často aj menšej časti. Jeden sedliak však mohol mať aj dve i viac usadlosti. Poddaní, ktorí nehospodárili na usadlostiach, boli želiari (*inquilini*). Bývali vo vlastnom dome a mohli mať aj zem, ale len v menšej výmere ako jedna osmina usadlosti. Želiari bez vlastného domu sa nazývali podželiari (*subinquilini*). Sedliaci a želiari patrili k tzv. večným poddaným, natrvalo pripútaným k pôde.

pôdy a veľkosti rodiny možno tieto dva ukazovatele použiť na zistenie relatívneho nedostatku pôdy alebo relatívneho preľudnenia.

Priemerná veľkosť pôdy pripadajúca na jedného poddaného, ktorý disponuje poddanskou usadlosťou, sama osebe ešte nesvedčí o demografickom tlaku, resp. o hlade po pôde. To isté platí o podiele želiarov v roku 1720, a to ako z pohľadu nepresnosti pri súpise, tak aj z pohľadu toho, že želiar nemusel byť zákonite chudobný, ale mohol byť malým obchodníkom, dedinským mlynárom alebo kováčom. Vzhľadom na to, že priemerná veľkosť pôdy v obci pripadajúca na sčítaného obyvateľa môže zakrývať významné sociálne rozdiely, kvôli jeho presnejšiemu určeniu je potrebné skúmať aj podiel želiarov. To je dobré robiť aj v takom prípade, ak to priamo neodráža príjmové rozdiely, len rozdiely príjmov pochádzajúcich z pôdy, podliehajúcich dani.

Rozloha poddanskej usadlosti pripadajúca na obyvateľa bola nízka v Zalianskej, Trenčianskej, Bratislavskej, Oravskej, Marmarošskej a Fogarašskej stolici. Nedostatok pôdy bol veľmi výrazný v Bihárskej, Huňadskej, Bystricko-nasodskej stolici a v prihraničných oblastiach západného Uhorska. Naopak, množstvo ornej pôdy bolo pomerne dostatočné vo Veľkej nížine, Malej nížine, južnom Zadunajsku a Báčskej stolici, ďalej na území Sasov a Sikulov v Sedmohradsku. Zároveň bol podiel želiarov vysoký v Trenčianskej stolici, v Sedmohradsku v Siláďskej stolici, v južnom Zadunajsku, Stoličnobelehradskej stolici, okolo Budína, Ostrihomu, okolo Pešti a Hevešskej stolici (Máttraalja), obzvlášť vysoký bol v oblasti severnej časti Sedmohradska (Mezőség – Cămpia Transilvaniei).

Najpriaznivejšie kombinácie týchto premenných – málo želiarov + veľká orná pôda + kvalitná pôda = vyvážená poľnohospodárska spoločnosť a relatívne stabilná obživa – sa nachádzali v oblastiach ako severná časť Zátisia (Tiszántúl), Báčska a Zemplínska stolica. V južnej časti Zátisia (Tiszántúl) bol podiel želiarov popri majetných roľníkoch – poddaných vlastníacich poddanskú usadlosť. Podobné platilo aj pre Mošonskú stolicu, centrálné oblasti Sedmohradska a Komárnanskú i Ostrihomskú stolicu. V južnej časti Sikulska bol síce počet želiarov nízky a poddaní vlastnili usadlosť, ktorej priemerná rozloha bola veľká, ale pôda bola podľa klasifikácie z roku 1786 nekvalitná. V Hajduckej stolici a Sabolčskej stolici (Nyírség), čo boli obe oblasti s priaznivým vývojom na základe predchádzajúcich dvoch premenných, sa na základe tretieho faktora, kvality pôdy v roku 1786, oddelili. V Stoličnobelehradskej stolici žil veľký počet želiarov a sedliaci (coloni) vlastnili pomerne rozsiahle parcely ornej pôdy, zatiaľ čo na Orave a v Marmarošskej stolici bolo málo želiarov a poddaní (coloni) vlastnili menšie pozemky. V týchto dvoch stoliciach sa už aj tak zlá kvalita pôdy ešte viac zhoršila. Medzi Dunajom a Tisou sa vyskytoval nadpriemerný počet želiarov. V Zalianskej stolici žilo veľa želiarov (Fónagy 2013: 69) a výmera ornej pôdy na poddaného disponujúceho poddanskou usadlosťou bola malá. V južnej časti Zadunajska (Baraňská a Tolníanska stolica), ktorú charakterizovalo alodiálne poľnohospodárstvo, bola orná pôda pripadajúca na jedného poddaného rozsiahla, pričom počet želiarov bol taktiež veľký.

Tento obraz ešte modifikovala rozloha lúk, ktorá reprezentovala schopnosť chovu dobytká. Pásienky sa považovali za verejný statok, preto sa v daňových súpisoch z 18. storočia nezaznamenávali. Lúka bol považovaná za potenciál schopnosti chovu hospodárskych zvierat, hoci v tomto období bolo voľné pasenie najrozšírenejšie. Ďalej treba brať do úvahy aj to, že lúky poskytovali seno aj na zimu. Platí to obzvlášť vtedy, keď porovnáme rozlohu spísaných lúk patriacich k ornej pôde, ktoré boli súčasťou poddanskej usadlosti (obrázok č. 3). Tento fakt poukazuje na prekvapivo veľkú priestorovú rozmanitosť a vymedzí oblasti, kde bola živočíšna výroba dôležitejšia. Rozloha lúky pripadajúca na jedného zapísaného človeka (obrázok č. 4) bola vysoká na Veľkej nížine (Alföld) a v stolici Bihár, takto kompenzujú malú rozlohu parciel a horšiu kvalitu pôdy. Lúka pripadajúca na jedného poddaného bola rovnako veľká v severnom Sedmohradsku, zatiaľ čo v západných a severozápadných okrajových oblastiach či v regiónoch Abova a Satmáru, ale i na území sedmohradských Sasov vyslovené malá. Ide o prejav fázy preludnenia v týchto regiónoch, kde poľnohospodárstvo začalo nahrádzať chov zvierat. K zmene vo Veľkej nížine došlo až v 19. storočí. V západnej časti súčasného Slovenska v roku 1720 boli popri malej rozlohe lúk aj orné parcely malé, čo sa vykompenzovalo zvýšením kopaničiarskych pozemkov.

Rozdiel v podiele poddaných, ktorí disponovali poddanskou usadlosťou medzi rokmi 1720 a 1780 nepriamo poukazuje na tendenciu rozšírenia želiarstva. Hoci nie je možné hodnoty pre rozdielnosť v súpisoch považovať za skutočné percentá, analýza podielu poddaných vlastníacich usadlosť je rozhodne presnejšia ako podiel želiarov, ktorí boli v roku 1720 zapísaní neúplne. Pojem želiar použitý v sčítaní z rokov 1785–1787 alebo v urbáriálnom z roku 1786 nie je ekvivalentný pojmu použitému v roku 1720. V roku 1785 kategória želiarov neznamenal sociálnu skupinu, bola heterogénne definovaná (Thirring, 1938: 78). Kým v roku 1786 boli rozlišovaní želiari, ktorí vlastnili dom (inquilini) a tí, ktorí ho nevlastnili (subinquilini), v roku 1720 také rozlíšenie ešte nebolo, presnejšie povedané, želiari bez domu neboli platičmi dane. Napriek svojej náročnosti je tento ukazovateľ v našom výskume dôležitý, pretože nám umožňuje skúmať regionálne rozdiely vo fenoméne rozdelenia pôdy, ktorý marxistická historiografia (Sándor, 1951: 13–21) označila za dôležitý problém na ceste k revolúcii v roku 1848. Spoločenský úpadok ešte neznamenal majetkový úpadok. Deklasovaniu želiarov nezabránilo ani zrušenie poddanstva v roku 1848, keďže nemali pozemkový majetok, nemali prístup k pôde, prišli o verejné pôdy, ktoré prenajímali, a preto získali len rovnosť práv. Napríklad v južnom Biháre v roku 1720 predstavoval podiel poddaných, ktorí disponovali vlastnou poddanskou usadlosťou viac ako 90 % z celkových zapísaných, avšak ich podiel v roku 1786 klesol pod 25 % a podiel želiarov sa výrazne zvýšil. Tu sa počet urbáriálneho obyvateľstva zvýšil viac ako päťnásobne. Dá sa predpokladať, že existovala výrazná migrácia zo Sedmohradska. Vzhľadom na to, migranti nevlastnili ornú pôdu, pravdepodobne išlo o príslušníkov rumunského

etnika žijúceho z pastierstva. Z týchto faktov sa dá usúdiť, že významná časť želiarov nebola deklasovanými roľníkmi. V Mošoni alebo v (Buda)Tétény boli želiari významní producenti vína, čím podporovali rozvoj obchodovania na trhu (Kosáry, 1987, 1966: 95–98). V Sedmohradsku bol pokles poddaných, ktorí disponovali poddanskou usadlosťou, mierny, pretože v roku 1720 bol medzi Sikulmi podiel slobodníkov-taxalistov veľmi vysoký. V roku 1786 sa z nich stali pohraničníci. Pokles už aj tak nízkeho podielu poddaných (25–27 %) a rozšírenia želiarstva nebol taký výrazný ako v Uhorsku.

Kompozitná vyspelosť v rurálnych regiónoch

Koeficienty korelačnej matice šiestich premenných naznačovali väčšinou stredne silné vzťahy (tabuľka č. 1). Namerali sme silnú, ale negatívnu koreláciu medzi podielom želiarov a podielom poddaných vlastníach vlastný pozemok, čo nie je prekvapujúce. Silná bola aj korelácia medzi zmenou podielu želiarov a poddaných vlastníach pozemok. Inými slovami, ak bol podiel poddaných už v roku 1720 malý, do roku 1786 sa už neznížil. Pomerne silná korelácia bola medzi veľkosťou lúk a veľkosťou oráčin. Nie je to prekvapujúce vzhľadom na to, že lúka na parcele sa delila úmerne k veľkosti ornej pôdy. Vzťah medzi podielom poddaných a veľkosťou lúk bol zase nepriamo úmerný, čo naznačuje, že premena lúk na ornú pôdu napredovala. Pri vysokom pomere rozlohy lúky na jedného poddaného bol aj podiel želiarov veľký.

Vzhľadom na nízky počet premenných a slabú hodnotu KMO (pod 0,7) bolo vhodnejšie zlúčiť všetky hodnoty troch faktorov identifikovaných metódou PCA^[12] do jedného indexu rozvoja, t. j. použili sme kompozitný index. V prípade lúk a polí by to neodôvodňovala relatívne vysoká korelácia nameraní medzi nimi, ale veľkosť lúky možno považovať za zástupný ukazovateľ chovu živočíchov, čo by ináč nemohlo byť priamo merané.

[12] PCA – Principal Component Analysis – analýza hlavných komponentov umožňuje sumari-
zovať a vizualizovať informácie v súbore údajov obsahujúcom pozorovania popísané viacerými
vzájomne korelovanými kvantitatívnymi premennými. Keď každú premennú považujeme za
dimenziu a ak náš súbor obsahuje viac ako tri premenné, vizualizácia je problematická. KMO –
ukazovateľ spoľahlivosti PCA. Ak je vyššia ako 0,7, výsledok PCA je spoľahlivý.

TABUĽKA Č. 1. KORELAČNÁ MATICA UKAZOVATEĽOV POUŽITÝCH V ANALÝZE VÝVOJA V ROKU 1720

TABLE 1. CORRELATION MATRIX OF INDICATORS USED IN THE ANALYSIS OF THE DEVELOPMENT IN 1720

Indikátory (v zátvorke je početnosť)	Želiar/zapísaný	Orná pôda/poddaný s vlastnou usadlosťou (gbel oráčny)	Poddaný/ zapísaný	Rozdiel v podiele poddaných s usadlosťou 1785–1720	Podiel šľachticov v súpise*	Podiel mešťanov v súpise	Podiel taxalistov a slobodníkov v súpise*	Lúka/poddaný s vlastnou usadlosťou	Súhrnný poľnohospodársky ukazovateľ
Želiar/ zapísaný (9558)	1	0,278**	-0,771**	0,636**	-0,042**	-0,009	-0,037**	0,306**	-0,448**
Orná pôda/ poddaní vlastníci usadlosť (7892)	0,278**	1	-0,444**	0,333**	0,130**	0,031**	0,298**	0,581**	0,569**
Poddaný/ zapísaný	-0,771**	-0,444**	1	-0,758**	-0,348**	-0,090**	-0,401**	-0,534**	0,164**
Rozdiel v podiele poddaných s usadlosťou 1785–1720 (9073)	0,636**	0,333**	-0,758**	1	0,175**	0,044**	0,278**	0,412**	-0,402**
Podiel šľachticov*	-0,042**	0,130**	-0,348**	0,175**	1	0,009	0,087**	0,137**	0,059**
Podiel mešťanov (9558)	-0,009	0,031**	-0,090**	0,044**	0,009	1	-0,002	0,014	0,014
Podiel slobodníkov a taxalistov* (9558)	-0,037**	0,298**	-0,401**	0,278**	0,087**	-0,002	1	0,371**	0,364**
Lúka/ poddaný vlastníci usadlosť (9558)	0,306**	0,581**	-0,534**	0,412**	0,137**	0,014	0,371**	1	0,488**

Poznámky: *Premenná, ktorá pri analýze úrovne rozvoja napokon nebola použitá;

** p = 0,01.

Notes: * Variables finally omitted from the analysis of the level of development;

** p = 0.01.

Zdroje / Sources: MNL OL (N 78, N 79); Acsády, 1896; Dányi, D. – Dávid, Z. (ed.), 1960; Dányi, D. (ed.), 1975; Dányi, D. – Faragó, T. – László, G. (eds.), 1996

TABUĽKA Č. 2. ANALÝZA HLAVNÝCH KOMPONENTOV (PCA) VYKONANÁ NA DETERMINANTOCH ÚROVNE ROZVOJA (1720)

TABLE 2. PRINCIPAL COMPONENT ANALYSIS EXECUTED ON THE DETERMINANTS OF THE LEVEL OF DEVELOPMENT (1720)

Klasifikácia indikátorov	Korelačné koeficienty hlavných komponentov a indikátorov, v zátvorkách hodnota variancie (váha faktora), v úvodzovkách vlastnosť faktora		
	1 (40,5 %) „veľkosť statku“	2 (19,1 %) „spoločenské kategórie“	3 (17,1 %) „urbanizácia“
Pomer želiarov	0,005	0,935	–0,025
Orná pôda pripadajúca na poddaného s usadlosťou	0,709	0,314	0,037
Zmena pomeru poddaných	0,320	0,798	0,042
Pomer mešťanov	0,007	0,006	0,999
Orná pôda pripadajúca na poddaného vlastniaceho usadlosť	0,752	0,354	0,007

Zdroje: MNL OL (N 78, N 79); Acsády, 1896.

Sources: MNL OL (N 78, N 79); Acsády, 1896.

Vzhľadom na malý počet a jednostrannosť ukazovateľov je zrejmé, že aj agregovanú mapu je možné využiť len všeobecne. Za zmienku stojí v porovnaní s jej okolím výhodnejšia situácia Malej nížiny (Kisalföld) s Mošonskou stolicou na ľavom brehu Dunaja – súčasná slovenská strana. To azda ani nie je prekvapujúce, keďže ide o rovinatú oblasť, ktorá bola vystavená tureckým nájazdom v menšej miere. Región bol útočiskom uhorskej šľachty, teda aj jeho ekonomická základňa bola na nadpriemernej úrovni. Krajne vyčerpané obyvateľstvo by sotva mohlo užiť rodý Báťanovcov a Esterházyovcov. Faktom však je, že veľké barokové stavby sa začali realizovať až po osmanskom období, pretože elita predtým vynaložila značné sumy na obranu svojho majetku. Na základe výstavby, resp. rekonštrukcie kostolov, možno predpokladať silnejúcu prosperitu miestnych komunít. Békešská stolica, ktorá sa stala panstvom rodu Harruckernovcov, tiež disponovala dobrými predpokladmi: tu takmer všetky sídla vykazovali priaznivý obraz. Pravda, súdobé pramene to spravidla nezaznamenávajú (Arany et al. 2021: 64–66),^[13] čo zároveň znamená, že obraz, ktorý vyplýva zo štatistického sčítania, odrážajúceho skôr hospodársky potenciál ako skutočnú kvalitu života, sa môže líšiť od obrazu získaného z iných skupín prameňov. Len kombinácia kvalitatívnych a kvantitatívnych zdrojov môže poskytnúť jednoznačný výsledok.

[13] Pozri Acsády (1906: 335) o povstaní z roku 1735.

Treba poukázat aj na zlú situáciu v Trenčianskej, Oravskej a Liptovskej stolici, ktorá sa odrážala na malej výmere pôdy na jedného poddaného disponujúceho vlastnou usadlosťou a na vysokom podiele želiarov (obraz č. 2, obraz č. 4). Oblasť vykazovala známky demografického preľudnenia, následkom čoho sa začali výrazné migračné procesy – odliv obyvateľstva. Vzhľadom na vysoký podiel želiarov a nedostatok pôdy nie je pravdepodobné, že by sa spoločenské napätie dalo znížiť iba lepším prístupom k pôde. Naznačuje to aj skutočnosť, že rozšírenie kopaníc, ktoré tu bolo ešte v roku 1720 významné ako spôsob zmiernenia demografického tlaku, do roku 1785 zaniklo a presúvalo sa do južných stolíc, ako napríklad do Nitrianskej a Tekovskej stolice. Napriek týmto procesom zostal podiel želiarov naďalej vysoký. Z toho vyplýva, že klčovanie sa nezastavilo preto, že sa problém vyriešil rozdelením pôdy, ale že sa pôda minula. Posun klčovania smerom na juh v priebehu 18. storočia naznačuje i migráciu obyvateľstva smerom na juh. Tento proces je badateľný nielen v relácii sever – juh v rámci Trenčianskej stolice, ale aj v strednom Novohrade, kam sa v rokoch 1700 až 1780 presťahoval značný počet Slovákov zo severu, aby dostali obrábateľnú pôdu. O demografickej preľudnenosti severozápadného Slovenska svedčí aj malá priemerná výmera lúk, ktorých rozloha sa do roku 1780 v porovnaní s ostatnými časťami Uhorského kráľovstva výrazne nezvýšila. Demografické tlaky tak viedli ku konfliktu pri užívaní pôdy, lebo ornú pôdu ubrali z pasienkov, ktoré slúžili na chov dobytky. V horských oblastiach by sa totiž dalo očakávať viac lúk, ako to bolo v Bihárskej stolici, stálom cieľi rumunského osídlenia. Analýzu potvrdzuje aj výskum mien v súpise z roku 1720. V tej sa nachádza veľký počet priezviska „Horváth“, čo poukazuje na fakt, že tento región bol v časoch osmansko-tureckej éry významným útočiskom obyvateľov. Hoci v neskorších obdobiach, ale ešte pred veľkou migráciou obyvateľstva, pravdepodobne v dôsledku výrazného vnútorného sťahovania, bola v roku 1910 severozápadná časť Slovenska stále málo rozvinutou oblasťou.

Je taktiež dôležité zdôrazniť, že situácia rurálnej spoločnosti smerom k západnému pohraničnému pásu – malé dediny, ktoré boli menej narušované osmanskými nájazdmi – sa zhoršovala. Je to zaujímavé v porovnaní s priaznivou situáciou v dnešnom Burgenlande. Súbor údajov z roku 1728 niektoré časti Vašskej a Šoproňskej stolice tiež nezahrňa medzi najvyspelejšie stolice (Demeter – Jankó, 2023). Zalianka stolica vykazuje nepriaznivý, aj keď nie úplne jednotný obraz. Takéto postavenie charakterizovalo stolicu už v stredoveku, ale aj v roku 1910. G. Perjés to vysvetľoval nižšími výnosmi na jutro, ktoré boli typické pre menšie dediny v roku 1728, ale ešte aj v roku 1880 (1978: 18). Táto periférnosť platí najmä pre región obývaný Slovincami, mimochodom, ide o región homogénny. Napriek tomu, že toto územie, a to Vašská, Šoproňská, Mošonská a Bratislavská stolica, západný pás Uhorska, financovalo obranu proti Osmanom, jeho relatívna neporušenosť mala nakoniec za následok štrukturálnu strnulosť. Dediny regiónu sa v priebehu 18. storočia neboli schopné zregenerovať, zatiaľ čo Osmanmi spustošené, znovu osídlené rozsiahle nížinné oblasti s novými a ľudnatými formami

osídlenia – dediny a mestečká ako nové hospodárske centrá s kvalitnejšími a rozsiahlejšími poľami – z hľadiska rozvoja už v 18. storočí predbehli západný okraj Uhorska.

Oblasť južnej časti Boršodskej stolice a stredného Potisia (v súčasnosti vnútorné periférie Maďarska) napriek malému počtu osídlení predstavovala mimoriadne dobrý obraz, čo jednoznačne odzrkadľuje dôležitosť a bohatstvo prírodných zdrojov, vody a pôdy v danom období, teda nejde o význam sociálnych a demografických podmienok. Vzhľadom na charakter súpisu to však nie je prekvapujúce.

Taktiež situácia nových osídlencov v Bačke bola priaznivá. Rozloha pozemku tu bola veľká, najmä v porovnaní so severnejšími, piesočnatejšími a menej zaľudnenými územiami nachádzajúcimi sa medzi Dunajom a Tisou. Tieto osady zároveň neboli ani kráľovskými domíniami. Na základe Neueho mapy^[14] dôležitosť púštín a chovu dobytky bola zachovaná ešte aj pri sčítaní ľudu v roku 1865. Takisto je dobre viditeľná tzv. jarmočná línia^[15], popri ktorej nachádzajúce sa osídlenia boli viditeľne vyspelejšie už aj na začiatku 18. storočia. Túto líniu kopírovala neskoršia transversálna železnica, vybudovaná v tretej štvrtine 19. storočia, ktorá viedla z Bratislavy do Košíc a z Veľkého Varadína cez Arad do Temešváru. To isté platí aj o oblastiach v okolí banských miest na území súčasného Slovenska. Priaznivé postavenie územia obývaného Sikulmi možno vysvetliť pomocou priaznivého pomeru slobodníkov a taxalistov. Táto kategória je pomerne plastická. Sem môžeme zaradiť roľníkov žijúcich v južnej časti Boršodskej stolice a taktiež aj vinohradnícku oblasť okolo Tokaja. V prípade Sikulov nie je možné túto kategóriu interpretovať ako znak hospodárskeho rozvoja, ale ako pozostatok ich starých privilégií, čo samo osebe nemá vysvetľujúci charakter. Podľa oveľa početnejších a kvalitnejších premenných získaných zo súpisu z roku 1750 sa južná časť územia obývaná Sikulmi v rámci Sedmohradska už považovala za centrálnu oblasť (Demeter – Mikle, 2022) napriek blízkosti mesta Brašov (Romhányi – Szilágyi – Demeter, 2022).

V roku 1720 vykazovala severná časť Bihárskej stolice (Érmellék, Erul) priaznivý obraz, najmä v porovnaní so sčítaním ľudu z roku 1910. V Bihárskej stolici postupný prechod dokazuje, že z hľadiska súpisu preferovaných ukazovateľov mala horská oblasť nepriaznivejšie podmienky. O príjmoch z chovu dobytky neexistujú systematizované údaje, ale ako približnú zastupujúcu je možné použiť rozlohu lúk. Nepriaznivú situáciu južnej časti Bihárskej stolice potvrdzujú aj iné pramene, o proteste roľníkov proti zvýšeniu záťaže v roku 1750 vedeli aj vo Viedni (Gorun-Kovács, 2005: 183–185). Severný pás Sedmohradska (Mezőség – Cămpia

[14] MNL OL B IX a 1120, Geographische Charte des Königreichs Hungaria, 1786, 1:192 000 (<https://bit.ly/2JOilvC>, stiahnuté 13. dec. 2020).

[15] Jarmočná línia je ekonomicko-geografický, resp. historický pojem. Je to styčná línia medzi krajinami s rôznymi prírodnými a hospodárskymi charakteristikami, ktorá zohráva kľúčovú úlohu v hospodárskom živote a rozvoji daného regiónu.

Transilvaniei, Szászföld – Pământul Crăiesc) vykazoval priaznivý obraz, zatiaľ čo obyvatelia žijúci v pohorí Fogarasskej stolice a južnej časti Huňadskej stolice žili v horských podmienkach. Tú istú situáciu potvrdzuje aj podrobnejší daňový súpis z roku 1750. Beregská a Máramarošská stolica, geografická základňa Rákociovského povstania pred necelým desaťročím, vykazovali horšie podmienky ako napríklad Zemplén. Navyše, Máramarošská stolica patrila pred tureckým obdobím medzi rozvíjajúce sa regióny.

OBRAZ Č. 1. STOLICE UHORSKA V 18. STOROČÍ

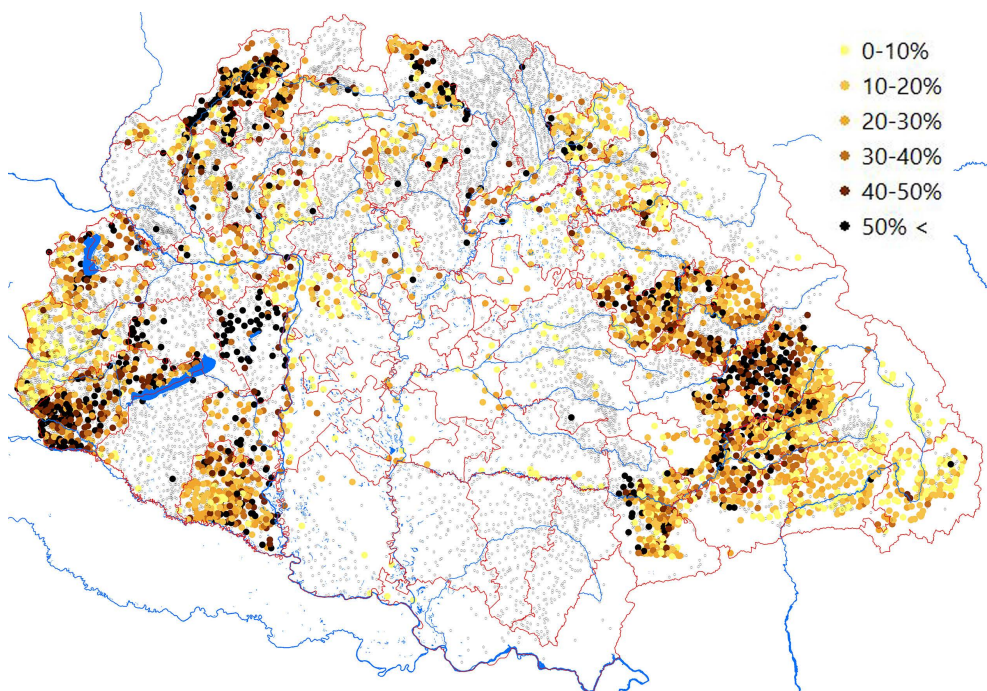
PICTURE 1. COUNTIES OF HUNGARY IN THE 18th CENTURY

Zdroj: vlastní práce autorů za využití GIS.

Source: authors' own work using GIS shape file.

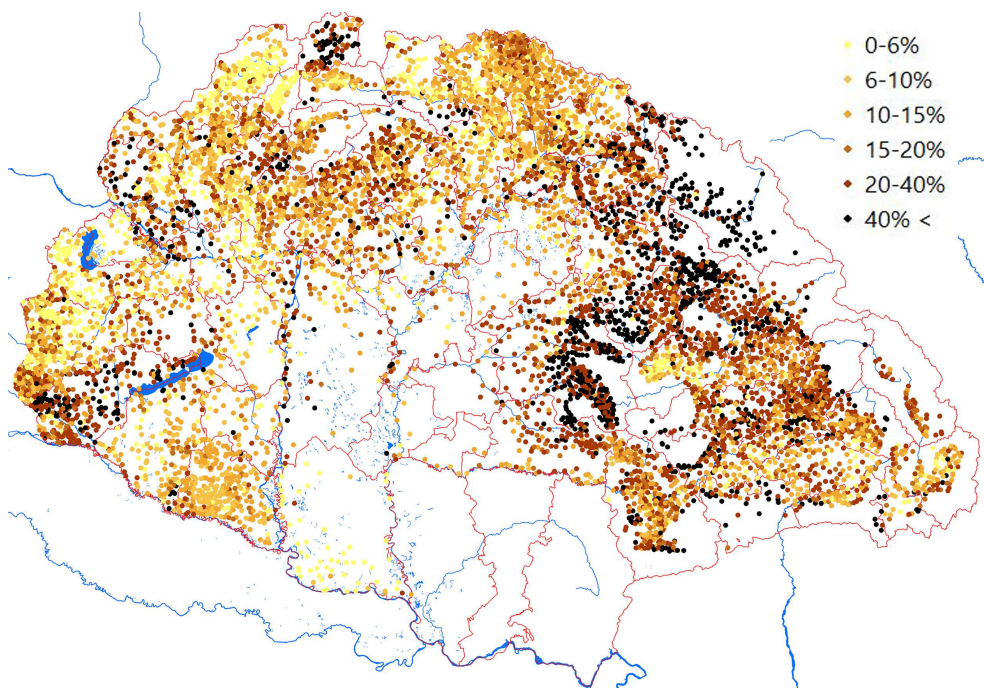
OBRAZ Č. 2. PERCENTUÁLNY PODIEL ŽELIAROV (BEZZEMKOV, INQUILINI)
V MAĎARSKU V ROKU 1720
PICTURE 2. THE PROPORTION OF LANDLESS TENANTS (INQUILINI)
IN HUNGARY IN 1720

Zdroj: MNL OL (N 78, N 79); Acsády, 1896.

Source: MNL OL (N 78, N 79); Acsády, 1896.

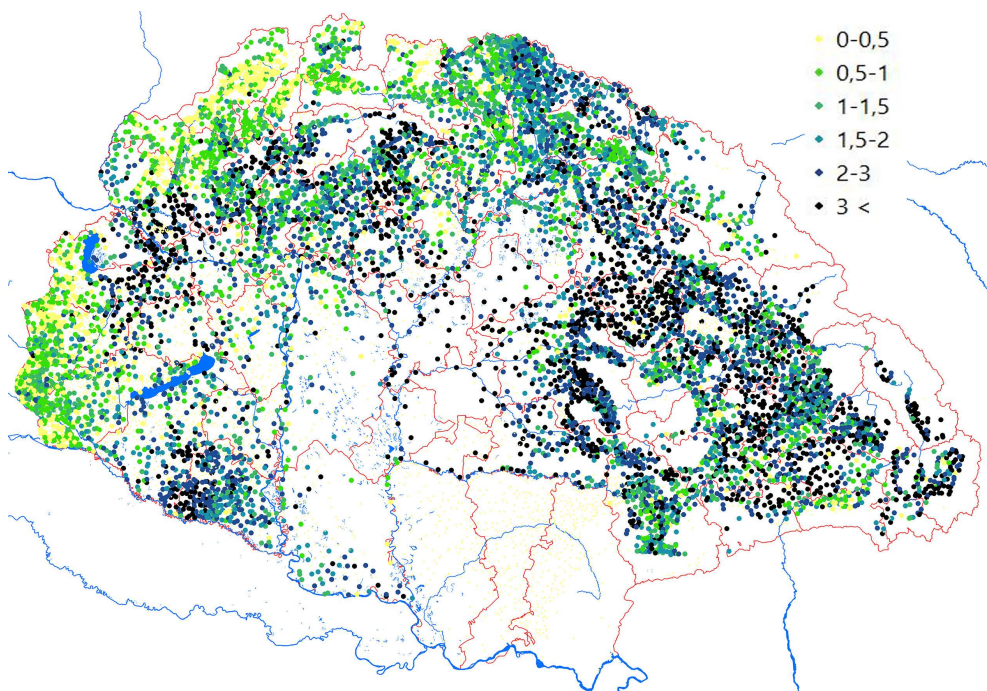
OBRAZ Č. 3. PODIEL URBARIÁLNYCH LÚK VOČI ORNEJ PÔDE V ROKU 1720
PICTURE 3. THE PROPORTION OF URBARIAL (PEASANT) MEADOWS
TO ARABLE LAND IN 1720

Zdroj: MNL OL (N 78, N 79); Acsády, 1896.

Source: MNL OL (N 78, N 79); Acsády, 1896.

OBRAZ Č. 4. VELKOST LÚKY NA JEDNÉHO SPÍSANÉHO V ROKU 1720
PICTURE 4. THE SIZE OF MEADOW PER ONE CONSCRIPTED IN 1720
(IN „KASZÁS“)

Poznámka / Note: (1 *kaszás* = 2800–3200 m²)

Zdroj: MNL OL (N 78, N 79); Acsády, 1896.

Source: MNL OL (N 78, N 79) ; Acsády, 1896.

Poľnohospodársky potenciál roľníkov korigovaný podľa kvality pôdy a výnosov v roku 1720

V roku 1720 boli k dispozícii údaje o spôsobe obrábania pôdy (calcatura)^[16] a úrodnosti aj pre oblasť krajiny bez Sedmohradska. Tieto údaje neboli doposiaľ zahrnuté do analýzy, pretože pre Sedmohradsko by bol výskum teritoriálne obmedzovaný. Z roku 1720 sú totiž zachované analyzovateľné dáta o spôsobe obrábania pôdy a úrodnosti len pre 6 500 sídiel. Po ich spojení s predchádzajúcou databázou sa spoločný súbor zredukoval len na 5 900 sídiel, čo je sotva polovica celkového počtu sídiel v Sedmohradsku. Rozloženie vyradených sídiel je približne rovnomerné, takže na mapách nie sú žiadne biele miesta. Zahrnutie indikátorov o pôde do analýzy možno odôvodniť aj tým, že nevykazovali silnú koreláciu s ostatnými skúmanými ukazovateľmi, dokonca ani s ukazovateľom kvality pôdy zapísaným roku 1786. Spôsob obrábania pôdy a úrodnosť, ako aj kombinovaný ukazovateľ produktivity, možno považovať za nezávislé premenné. Ukazovateľ produktivity vykazoval najvyššiu koreláciu s ornicou pripadajúcou na jedného urbára, avšak hodnota $r = 0,23$ nie je dostatočne silná na to, aby sme mohli povedať, že úrodnosť súvisí s veľkosťou statku.

Najskôr sme na mapu zobrazili údaje o spôsobe obrábania pôdy, potom rad údajov o úrodnosti a nakoniec sme ich skombinovali. Potom sme sa pokúsili prezentovať špecifický výnos úrody a pridali k týmto dvom premenným ako váhový faktor ornú pôdu na meranie agrárneho potenciálu, čo je zhrnuté na obraze č. 5.

Trojpoľné obrábanie pôdy bolo charakteristické najmä pre vysokohorské oblasti súčasného Slovenska. Podľa údajov zo Spiša z roku 1728 sa stolica vyznačovala vyššou priemernou veľkosťou statkov a hnojenia. Bolo potvrdené aj to, že ich kvalita pôdy vzhľadom na horskú polohu nemohla byť veľmi dobrá, teda vypočítané nižšie výnosy nie sú chybou, ktorá bola kompenzovaná väčšou výmerou pozemku a ornou pôdou. Sídla sú klasifikované ako pastiersko-poľnohospodárske, a preto sa označené môžu geograficky lokalizovať.

Úrodnosť bola celoštátne výnimočne dobrá v Abovskej stolici, v určitých oblastiach severu Bihárskej stolice, na severnom okraji Malej nížiny (Kisalföld) v určitých častiach Novohradu, pozdĺž rieky Rába, v Báci a na Hevešskej stolici.

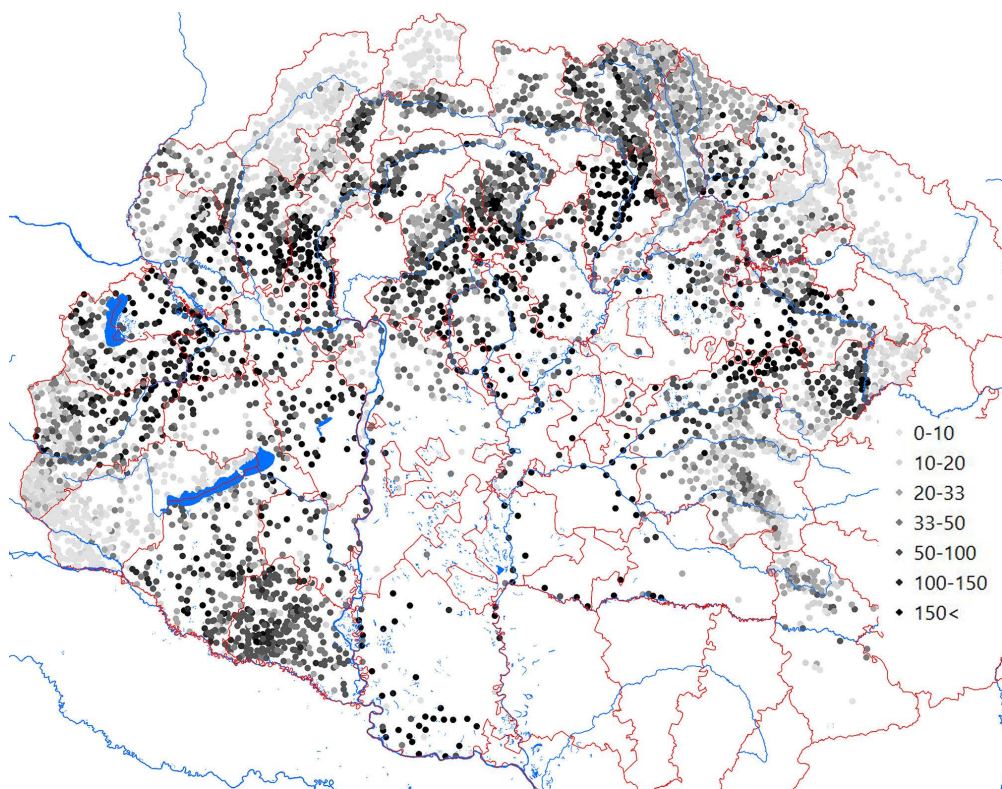
V nasledujúcom kroku sme zlúčili mapy o spôsobe obrábania pôdy a úrodnosti. Spôsob obrábania pôdy symbolizoval množstvo osiatej plochy. Takto vznikla mapa poľnohospodárskeho potenciálu, ktorú sme potom kombinovali s rozlohou ornej pôdy pripadajúcej na jedného spísaného (obraz č. 5). Nepriaznivým poľnohospodárskym potenciálom sa vyznačovala južná časť Zalianskej stolice (Muraköz – Prekmurie), súčasný Burgenland (Alpokalja), Marmarošská, Salajská,

[16] V prvých desaťročiach 18. storočia prevládala ešte aj v úrodných oblastiach Slovenska dvojpoľný systém. Pre rast počtu dedinského obyvateľstva sa tento systém postupne odbúraval v prospech trojpoľného systému a v 80. rokoch dvojpoľný systém absolútne vymizol.

Trenčianska i Oravská stolica, trochu prekvapujúco aj západná časť Bratislavskej stolice, severná časť Rábskej stolice (Szigetköz), ale aj povodie rieky Slaná. Slabú vybavenosť malo okolie Budína, ale aj Užská stolica a povodie hornej Tisy, južná časť Bihárskej stolice, severná polovica Huňadskej stolice. Na strane druhej, priľahlé územia Gemeru a Novohradu napriek svojmu kopcovitému charakteru, stredný tok Hronu okolo Levíc, budúce centrum pestovania cukrovej repy pozdĺž Váhu, Abovská stolica, južná časť Hevešskej stolice, Veľkokumánsko a Jásovsko, mali mimoriadne dobré vybavenie. Pre úrodnosť posledne menovaných regiónov sú k dispozícii konkrétne údaje, pretože sa zachoval materiál z katastrálneho merania, ktorý obsahoval aj výnosy (Demeter – Szilágyi – Pinke, 2022). To isté platí aj pre oblasť v okolí Győru. Mošonská stolica mala výborné vybavenie. Niet divu, že sa koncom storočia stala dodávateľom Viedne (Horváth, 2013). Satumarská stolica, severná časť Bihorskej stolice (Érmellék), ale aj údolie rieky Criș a jarmočná línia už v roku 1720 mali dobré ukazovatele. To isté platí pre Stoličnobelehradskú stolicu, kde už vtedy bolo veľa želiarov rozsiahle alodiálne majetky. Podobná situácia bola v Báči až po Moháč. Baraňská a Šomodská stolica boli mierne nadpriemerné, ale rovnako dobré pomery mali poddaní v Novohrade, poddaní žijúci na neskorších majetkoch Grassalkovičovcov v severných územiach Peštianskej stolice, rovnako pri priaznivých podmienkach aj na majetkoch Haruckernovcov medzi riekami Tisa a Maroš. Na druhej strane, miestne zdroje to popierajú (Arany et al., 2021: 64–66), ako o tom svedčí sedliacke povstanie z roku 1735. Šariš, Spiš, severný Gemer a horný tok rieky Hron, ale aj Turiec a Liptov mali stredný poľnohospodársky potenciál, čo vzhľadom na kopcovité prostredie nie je zlé.

Po vytvorení základných máp pre dve nové premenné boli údaje v tabuľke č. 2 skombinované s kompozitnými hodnotami vývoja na obrázku č. 6. Keď boli zložené údaje o vývoji v kombinácii s úrodnosťou a spôsobom obrábania pôdy vynesené na mapu, korekcia nepriniesla rozhodujúci obrat, pričom korelačný koeficient medzi oboma súbormi zložených údajov o vývoji dosiahol hodnotu 0,5. Pozitívne zmeny sme zaznamenali v Stoličnobelehradskej stolici, severnej časti Bratislavskej stolice, na Orave a v Novohrade, negatívne zmeny boli zistené obciach Aradsko-Zarándskej stolice a v regióne Zemplína a Beregu.

OBRAZ Č. 5. AGRÁRNÝ POTENCIÁL V ROKU 1720
PICTURE 5. AGRARIAN POTENTIAL IN 1720

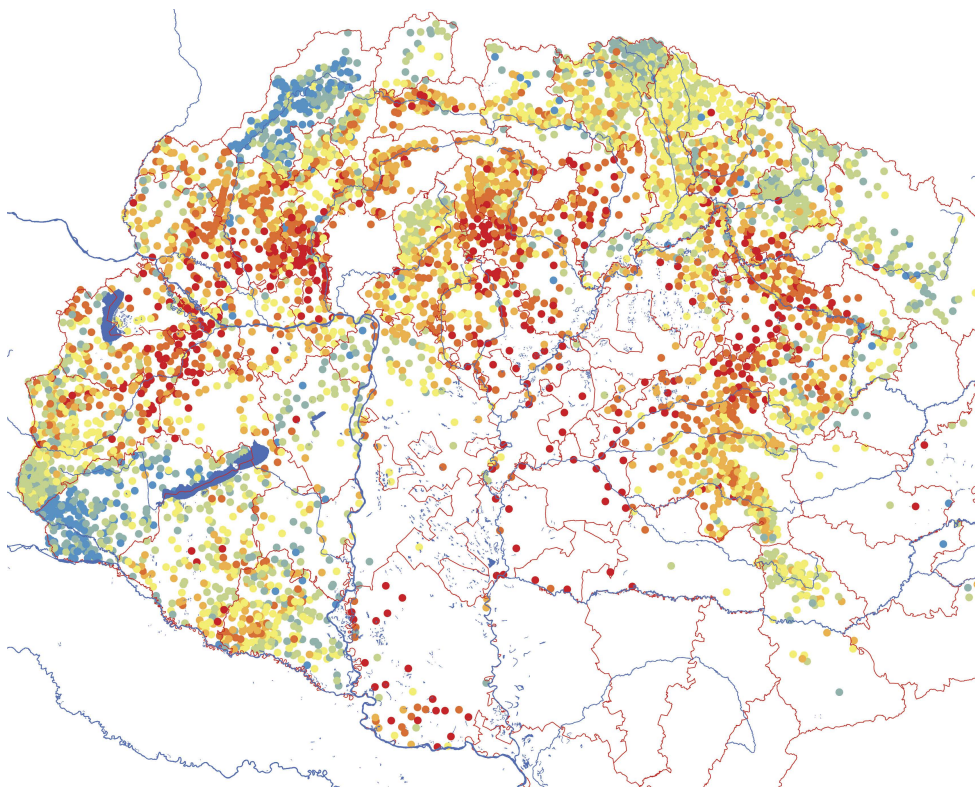
Poznámka: Agrárny potenciál vypočítaný s kombinovaním dvoj- a trojpoľného systému, resp. úrodnosti pôdy, korigovaný na lúku a ornej pôdy pripadajúcu na jedného spísaného

Zdroj: MNL OL (N 78, N 79); Acsády, 1896.

Note: Calculation based on the abundance of two- and three-field systems, soil fertility and the extent of arable land and meadow per conscripted in 1720

Source: MNL OL (N 78, N 79); Acsády, 1896.

OBRAZ Č. 6. MAPA ROZVOJA V ROKU 1720
PICTURE 6. DEVELOPMENT MAP IN THE 1720S

Poznámka: Mapa vypracovaná pomocou kombinovania dvoj- a trojpoľného systému, resp. úrodnosti pôdy (intenzifikácia), korigovaná na lúku a pôdu pripadajúcu na jedného spísaného (extenzifikácia, živočíšna výroba), podielu mešťanov (nepoľnohospodárskych daňovníkov), podielu bezzemkov, a dynamiky poklesu podielu poddaných s pozemkami (rozdrobenosť pôdy). Relatívna, bezrozmerná stupnica, teplá farba je priaznivá.

Zdroj: MNL OL (N 78, N 79); Acsády, 1896; Dányi, D. – Dávid, Z. (ed.), 1960; Dányi, D. (ed.), 1975; Dányi, D. – Faragó, T. – László, G. (eds.), 1996.

Note: Drawn by involving the two- and three-field systems and soil fertility (representing intensification), corrected with meadow and arable land per conscripted (representing extensification and livestock production), the proportion of burghers (non-agricultural taxpayers), the proportion of landless peasants, and the dynamics of decline in the proportion of serfs with land (representing land fragmentation). Relative, dimensionless scale, the warm colour refers to favourable conditions.

Source: MNL OL (N 78, N 79); Acsády, 1896; Dányi, D. – Dávid, Z. (ed.), 1960; Dányi, D. (ed.), 1975; Dányi, D. – Faragó, T. – László, G. (eds.), 1996.

Záver

Územie Uhorského kráľovstva z hľadiska sociálno-ekonomických charakteristík, poľnohospodárskeho potenciálu a hospodárskej výkonnosti po osmanskej ére vykazovalo silnú regionálnu diferenciáciu. Tento stav platil nielen pre vojnovú zničenú a novooslobodenú oblasť, ale pre ďalšie regióny, ktoré sa nedostali pod osmanské panstvo.

Na jednej strane v roku 1720 boli sídla na Veľkej nížine vzhľadom na väčšiu rozlohu ornej pôdy i vďaka daňovej úľave prekvapujúco v dobrom stave. Hustota obyvateľstva bola nižšia, kvalita pôdy lepšia. Na strane druhej, upadali západné územia kráľovstva vrátane súčasného Slovenska, resp. poddaní žijúci na týchto územiach, vzhľadom na demografický tlak (preľudnenie), vyššie zdaňovanie i z dôvodu väčšej materiálno-hospodárskej vyčerpanosti z bremena vojny proti Osmanom. Ak sa zlá kvalita pôdy spájala s menšími poddanskými usadlosťami, východiskom mohlo byť rozšírenie trojpoľného hospodárstva a hnojenia, druhou alternatívou väčšie poddanské usadlosti. Toto však od druhej polovice 18. storočia v dôsledku rastúceho preľudnenia už nebolo možné udržať. Pre extenzívne hospodárenie/klčovanie sa rozloha poddanskej pôdy začala fragmentovať a vysťahovalectvo sa rozšírilo ešte viac.

Je možné vyhlásiť, že regionálny obraz Uhorska je skôr mozaikovitý, všeobecný a všadeprítomný trend neexistoval. Vedľa okrajových oblastí, ako Zakarpatská Ukrajina, severozápadné Slovensko, Prekmurie alebo horské regióny Sedmohradská, sa často nachádzali aj rozvinuté oblasti. Nie je možné načrtnúť všeobecný, tzv. „rozvojový spád“, resp. prechodné pásmo. Úroveň rozvoja spravidla korelovala s prírodno-geografickými podmienkami – nížiny mali priaznivejšie predpoklady, horské oblasti boli v nevýhode, čo nemohlo byť kompenzované chovom dobytky, ba malá rozloha lúk v horách poukazuje na neexistenciu únikovej alternatívy. Malá rozloha sídiel bola tiež nevýhodou, mestecká zase mali lepšie postavenie. Inými slovami, sociálno-ekonomické zmeny v štruktúre osídlenia, ktoré prinieslo osmanské pustošenie, viedli k vzniku efektívnejšej hospodárskej formy, a to mestečiek alebo šľachtických panstiev zameraných na chov dobytky. Výrobná štruktúra dediny s rôznorodým sortimentom výrobkov a rozptýlenými usadlosťami, ktorá vznikla kvôli vyhýbaniu sa rizikám, nebola schopná konkurovať mestám, mestečkám a veľkostatkom. Za zmienku stojí, že periférne oblasti z roku 1720 sa zachovali až do roku 1910, nové vznikli až neskôr. Treba vyzdvihnúť, že existovala tzv. „zotrvačnosť“ – path dependency, predchádzajúce tendencie a procesy ovplyvnili neskoršie udalosti alebo rozhodnutia.

Acknowledgement

The research was supported by HAS RCH Lenület „Ten Generations“.

References

Primární prameny / Primary sources

National Archives of Hungary, MNL OL (N 78, N 79): Az 1715. évi országos összeírás / Az 1720. évi országos összeírás.

National Archives of Hungary, MNL OL B IX a 1120, Geographische Charte des Königreichs Hungaria, 1786, 1:192 000.

Sekundární prameny / Secondary sources

Acsády, I. 1896. *Magyarország népessége a pragmatica sanctio korában 1720–21*. Budapest: Statisztikai Hivatal.

Acsády, I. 1906. *A magyar jobbágyság története*. Budapest: Politzer.

Arany, K. – Bara, J. – Laczlavik, Gy. – Lengyel, N. (eds.). 2021. *A 18. századi arisztokrácia mindennapjai – Therese Corzan és Hueber Antal naplói (1757–1759)*. Budapest, Bölcsészettudományi Kutatóközpont.

Barsy, Gy. 1938. Magyarország népessége a honfoglalás óta. *Statisztikai Szemle*, 4, 343–358.

Bél, M. 1735–1742. *Notitia Hungariae novae historico geographica*. Nürnberg, Wien.

Bokes, F. 1941. *Obyvateľstvo Slovenska na konci 18. storočia*. Turčiansky Sv. Martin: Muzeálna slovenská spoločnosť.

Cambel, S. (ed.) 1987. *Dejiny Slovenska II. (1526–1848)*. Bratislava: Veda.

Čéplő, S. – Tišliar, P. – Kačirek, E. – Pocisková, M. – Šprocha, B. – Vargová, L. – Šprochová, T. 2016. *Vybrané populačné štruktúry obcí na Slovensku (18.–1. pol. 20. storočia)*. Bratislava: Muzeológia a kultúrne dedičstvo.

Dányi, D. – Dávid, Z. (ed.). 1960. *Az első magyarországi népszámlálás (1784–1787)*. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal.

Dányi, D. – Faragó, T. – László, G. (eds.). 1996. *II. József népszámlálásának községi adatai*. Budapest: KSH Népeségtudományi Kutató Intézetének Történeti Demográfiai Füzetek, 15.

Dányi, D. (ed.). 1975. *Pótlás az első magyarországi népszámláláshoz 1786–1787*. Budapest: Történeti Statisztikai Tanulmányok, 2.

Dányi, D. (ed.). 1996. *József népszámlálásának községi adatai*. Budapest: KSH.

Dávid, G. 1997. Magyarország népessége a 16–17. században. In Kovacsics, J. (ed.), *Magyarország történeti demográfiája (896–1995)*, 141–171, Budapest: Központi Statisztikai Hivatal.

Dávid, Z. 1957. Az 1715–20. évi összeírás. In Kovacsics, J. (ed.), *A történeti statisztika forrásai*, 145–199, Budapest: Központi Statisztikai Hivatal.

Demeter G. – Mikle, Gy. 2022. Regionális különbségek Erdélyben az 1750-es összeírás alapján. *Erdélyi Múzeum*, 1, 101–120. <https://doi.org/10.36373/em-2022-1-9>.

Demeter G. 2023. Az agrártársadalom differenciáltsága 18. századi településsoros összeírások kvantitatív elemzése alapján (1720–1796). *Történelmi Szemle*, 3, 485–520.

Demeter, G. et al. (eds.). 2023. *Magyar Gazdaságtörténeti Évkönyv 2022*. Budapest: Eötvös Loránd Kutatási Hálózat, Bölcsészettudományi Kutató Központ.

Demeter, G. – Jankó F. 2023. Burgenland előtörténete írásban és térképeken. *Soproni Szemle*, 3, 321–342.

Demeter, G. – Szilágyi, Zs. – Pinke, Zs. 2022. Sártenger és búzatenger. Mérlegen az alföldi gabonakonjunktúra és a vízszabályozások regionális következményei (1720–2020). *Századok*, 6, 963–999.

- Demeter, G. 2022. Területi egyenlőtlenségek a történeti Magyarország területén a reformkor előtt (1773–1796). In *Területi egyenlőtlenség, intézményi változás. Magyar gazdaságtörténeti évkönyv*, 143–188, Budapest: ELKH Bölcsészettudományi Kutatóközpont.
- Faragó, T. 1996. Gondolatok az 1715–20. évi országos adóösszeírás népesség- és társadalomtörténeti célú felhasználásáról. In Visi Lakatos, M. (ed.), *Tanulmányok Dányi Dezső 75. születésnapjára*, 100–123, Budapest: KSH Könyvtár és Dokumentációs Szolgálat.
- Fónagy, Z. 2013. *A nemesi birtokviszonyok az úrbérrendezés korában. Magyar Történelmi Emlékek*, I–II. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal.
- Glatz, J. 1799. *Frey müthige Bemerkungen eines Ungarn über sein Vaterland. Auf einer Reise durch einige Provinzen*. Ettinger.
- Gorun-Kovács, Gy. 2005. Az 1749–1751. évi dél-bihari parasztmozgalmak. In ifj. Barta, J. – Papp, K. (eds.), *Bihar vármegye az úrbérrendezés korában*, 183–206, Debrecen: Erdély Történeti Alapítvány, Debreceni Egyetem Történeti Intézete.
- Gömöri, Gy. (ed.) 1994. *Angol és skót utazók a régi Magyarországon. 1542–1737*. Budapest: Argentum.
- Granasztói, Gy. 1997. Magyarország történeti demográfiájának longitudinális vizsgálata. In Kovacsics, J. (ed.), *Magyarország történeti demográfiája (896–1995)*, 173–180, Budapest: Központi Statisztikai Hivatal.
- Gyimesi, S. 1975. *A városok a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszakában*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Haberland, D. – Katona, T. 2020. *Úton a Duna mentén Magyarországon. Unterwegs auf der Donau in Ungarn 1802*. Budapest: Balassi Bálint Kiadó, Hildesheim / Zürich – New York: Georg Olms Verlag.
- Holubec, S. 2012. Společné vývojové tendence stredoevropského regionu jako predmet historické sociologie. *Historická sociologie*, 1, 25–47, DOI: 10.14712/23363525.2014.36
- Horváth, G. K. 2013. *Bécs vonzásában. Az agrárpiacosodás feltételrendszere Moson vármegyében a 19. század első felében*. Budapest: Balassi.
- Illés J. (ed.). 1920. *Lexicon locorum Regni Hungariae populosorum anno 1773 officiose confectum*. Budapest.
- Jámbor, O. I. 2016. Várva várt migránsok. Bevándorlás a 18. századi Magyarországon. *Magyar Rendészet*, 3, 97–110.
- Kincses, K. M. – Tuza, Cs. 2020. Az etnikai arányok megváltozása a kora újkorban (16–18. sz.). In L. Balogh, B. – Majtényi, Gy. – Mikó, Zs. – Szabó, Cs. (eds.), *Az együttélés történelme: nemzetiségi kérdés Magyarországon*, 41–58. Budapest: Magyar Nemzeti Levéltár.
- Kohútová, M. 1983. Výskum vývoja obyvateľstva na Slovensku v predštatistickom období do roku 1850. *Historický časopis*, 3, 437–45.
- Kohútová, M. 1984. K hodnote daňových súpisov z rokov 1715, 1720 a ich údajom o počte obyvateľstva. *Historický časopis*, 1, 83–100.
- Kohútová, M. 2011. Kysuce podľa daňového súpisu z roku 1715. *Terra Kisucensis*, 4, 49–57.
- Kohútová, M. 2014. Bratislava podľa daňového súpisu z roku 1715. *Studia Historica Tyrnaviensia*, 16, 355–369.
- Kosáry D. 1987. A tétényi tumultus. In: Kosáry, D. *A történelem veszedelmei. Írások Európáról és Magyarországról*, 87–126, Budapest: Magvető Könyvkiadó.
- Krász, L. 2022. Megfigyelni, megnevezni, lejegyezni: A járványos és népbetegségek írástanropológiája a 18. századi Magyar Királyságban. *Per Aspera ad Astra*, 2, 67–85.

- Kürti, L. 2020. Invented Nation – Invented Tradition: Questions about Jászkun Revival and Identity. *Szellem és Tudomány*, Special Issue 1, 356–365.
- Lančarič, A. 2014. Hospodárske pomery mestečiek a obcí Červenokamenského panstva podľa daňových súpisov z rokov 1715 a 1720. *Studia Historica Tyrnaviensia*, 16, 370–382.
- Majtán, M. 1998. *Názvy obcí Slovenskej republiky. Vývin v rokoch 1773–1997*. Bratislava: Veda.
- Marsigli, L. F. 1726. *Danubius Pannonico-mysicus: observationibus geographycis, astronomicis, hydrographycis, historicis physicis perlustratus et in sex tomos digestus*, Hagae.
- McKenzie, P. 2014. Montagu, Mary Wortley. A Protestant in Foreign Catholic and Muslim Spaces: The Turkish Embassy Letters of Lady. In: *Travel, Discovery, Transformation: Culture and Civilization*, 6, 81–100.
- Mikle, Gy. – Demeter, G. 2022. Területi egyenlőtlenségek a történeti Magyarország területén a török kor után (1715–1720). In: *Területi egyenlőtlenség, intézményi változás. Magyar gazdaságtörténeti évkönyv*, 85–126, Budapest: ELKH Bölcsészettudományi Kutatóközpont.
- Ostrovská, S. 2000. Pohledy na habsburskou monarchii v 18. století. *Historica – Sborník prací historických*, 29, 115–123.
- Pápai B. 1963. Magyarország népe a feudalizmus megerősödése és bomlása idején (1711–1867). In Kovacsics, J. (ed.), *Magyarország történeti demográfiája. Magyarország népessége a honfoglalástól 1949-ig*, 143–219, Budapest: Közgazdasági és Könyvkiadó.
- Perjés, G. 1968. A statisztikai szemlélet elemei a XVIII. század eleji adóösszeírásokban. *Statisztikai Szemle*, 10, 1037–1045.
- Perjés, G. 1978. Jelentés az 1728. évi összeírás gépi feldolgozásáról. *Agrártörténeti Szemle*, 1–2, 11–80.
- Petrov, A. 1928. *Příspěvky k historické demografii Slovenska*, Praha: Česká akademie věd a umění.
- Pražák, R. 1972. K ohlasu uherského jakobinského hnutí v českých zemích na sklonku 18. století. *Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. Řada historická*, 20–21, 53–59.
- Pražák, R. 1983. K vydání tolerančního patentu z hlediska soudobých česko-maďarských vztahů: k 200. výročí vydání tolerančního patentu. *Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. Řada historická*, 32, 109–119.
- Romhányi, B. – Szilágyi, Zs. – Demeter, G. 2022. A Magyar Királyság regionális különbségei a pápai tizedjegyzék készülésének idején. In *Magyar Gazdaságtörténeti Évkönyv*, 6, 17–52.
- Sándor, P. 1951. *Parasztágunk a Habsburg önkényuralom korszakában 1849–1867*. Budapest: Közkutatásügyi Kiadóvállalat.
- Seetzen, U. J. 1810: *Unterwegs auf der Donau in Ungarn 1802*. Hildesheim–Zürich–New York: Balassi – Georg Olms Verlag.
- Sirácky, J. 1963. Sťahovanie Slovákov na Dolnú zem v 18. a 19. storočí. *Slovenský národopis*, 2–3, 193–258.
- Szűcs, J. 1988. A középkori Magyarország népei. In Glatz, F. (ed.), *Magyarok a Kárpát-medencében*. Budapest: Pallas, 32–41.
- Thirring, G. 1938. *Magyarország népessége II. József korában*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- Tišliar, P. – Šprocha, B. 2017. *Premeny vybraných charakteristík obyvateľstva Slovenska v 18. – 1. pol. 20. storočia*. Bratislava: Muzeológia a kultúrne dedičstvo, o. z. v spolupráci s Centrom pre historickú demografiu a populačný vývoj Slovenska Filozofickej fakulty Univerzity Komenského v Bratislave.

- Tóth, V. Z. 2001. Uhorská komora – kolonizácia v 1. polovici 18. storočia. *Migrácia. Tempora nostra*, 4, 78–85.
- Vályi, A. 1796–1799. *Magyar országnak leírása. I–III*. Buda.
- Vörös, F. 2017. *Kárpát-medencei történeti családnévátlasz*. Budapest, Pozsony: Kalligram.
- Wagnerová, K. 2019. Náhled do historického vývoje sčítání lidu na území Německa, Rakouska a Švýcarska. *Historická demografie*, 1, 1–20.
- Wellmann, I. 1975. Népeség és mezőgazdaság a XVII. és a XVIII. században. *Történelmi szemle*, 4, 701–730.
- Wellmann, I. 1989. Magyarország népességének fejlődése a 18. században. In Ember, Gy. – Heckenast, G. (ed.), *Magyarország története 1686–1790*, 1, 25–80.